SEMafoor

augustus
2003

jaargang 4
nummer 3

Studiekring Eerste Millennium

SEM*afoor* ISSN 1567 - 5203

Kwartaalblad van de SEM
Studiekring Eerste Millennium

De studiekring SEM beoogt met zijn werk een hernieuwd onderzoek naar de geschiedenis van het eerste millennium van de Lage Landen globaal tussen Somme en Elbe in de periode 100 v.Chr. tot 1200 n.Chr.

Inhoud

1 **Van de redactie**
2 **De kerstening van Nederland** J. Kreijns
7 **Traiectum = Overtoom** A. Koninckx
8 **Een Albe en een Kleine Albe** R. van Veen
9 **Denen nestelden in Breda II** A. Jochems
10 **De Vikingen: overzicht anno 2003**
W. Burger, A. Jochems, A. Maas
22 **Het toponiem Bardenwijk** A. Maas
24 **Gallische mijlen** R. van Veen
26 **Nog eens: Romeinse lengtematen**
Dr. W. Bruijnesteijn van Coppenraet
28 **Caesar en de Bataven** A. Laenen
32 **Athene in de Pyreneeën,** ***Middeleeuwse etymologie*** A. Maas
33 **Duinkerke(n), een spellingkwestie** redactie
34 **Ing-namenvergelijking Vlaanderen, Friesland, Westfalen** A. Mantingh
36 **Toponymie van de plaatsnamen eindigend op inge(n)**
F. Puylaert
41 **Vergeten Verleden,** ***SEM-publicatie***

Van de redactie

Het zomernummer is zojuist van de pers gerold en bevat opnieuw een reeks artikelen die u wellicht wat vakantieplezier zullen bezorgen.
Opnieuw komen we een aantal bekende auteurs tegen. Zo begint het eerste artikel met een uiteenzetting over de kerstening van Nederland, waarin Hans Kreijns het opnieuw opneemt voor Maastricht als de zetelplaats van Willibrord. Van hieruit zou volgens hem de kerstening door Willibrord en zijn opvolgers (Bonifatius, Lebuinus, Willehad en Ludger) hebben plaatsgevonden.
Ton Koningcks komt met een interessante beschouwing over het begrip Traiectum dat volgens hem Overtoom moet zijn in plaats van Overdracht zoals Magda Stradiot-Van Roy in haar artikel in het vorige nummer poneerde.
Ruud van Veen blijft gefascineerd door de Albis. Hij heeft nu ontdekt dat de Belgische rivier de Amblève aangeduid werd als Albe fluvius, mogelijk de kleine Albe, in tegenstelling tot de Rijn, die in zijn optiek de Albis is.
Ruud van Veen en Dr. W. Bruijnesteijn van Coppenraet reageren beiden op het artikel van Theo Aerts in het meinummer van *SEMafoor*. Zij blijven van mening dat een leuga 2,5 km lang moet zijn en niet de meestal gehanteerde afstand van 2,22 km heeft.
Opnieuw houdt de toponymie de gemoederen bezig. Albert Mantingh en Frank Puylaert begeven zich elk op het terrein van de *ing*-namen, ieder op verschillend terrein, en komen daarbij tot interessante conclusies.
Alex Laenen wijdt een kritische beschouwing aan het vermeende verblijf van Caesar in het Nederlandse rivierengebied.
Ad Maas komt op grond van bepaalde literatuur tot een artikel over de lokalisatie van Athene. We moeten in de buurt van het Belgische Ronse zijn. Moet Nostradamus opnieuw geïnterpreteerd worden? Dezelfde Ad Maas belicht ook de ligging van Bardowic uit de bronnen op grond van een lopende discussie hieromtrent. Twee plaatsen in Nederland zouden hiervoor in aanmerking komen, terwijl Joël Vandemaele voor het Belgische Wervik opteert. Wie van de drie?
Het hoofdartikel is deze keer gewijd aan een studie van de Vikingen. De auteurs: Wim Burger, Janus Jochems en Ad Maas, hebben een overzicht gemaakt met betrekking tot de literatuur over dat mysterieuze volk. Dit alles naar aanleiding van het boek van de Belg Marcel Mestdagh: *De Vikingen bij ons* (uitverkocht; een herdruk bij uitgeverij MCU in Gent is in voorbereiding). Hoe het met die Vikingen in Nederland gesteld is kunt u lezen in het weliswaar wat lijvige, maar niet al te zware artikel.
Met een actueel overzicht van de stand van zaken met betrekking tot de beoogde SEM-publicatie en de wetenschap dat de redactie in de toekomst consequent de plaatsnaam Duinkerke juist (dus zonder *n*) zal weergeven, hetgeen vooral de Belgen en Frans-Vlamingen zal plezieren, wenst de redactie u nog een prettige vakantie.
Wel nog één belangrijke opmerking tot slot. Het programma van de komende SEM-studiedag (zaterdagmiddag 29 november te Bavel) met een drietal sprekers is nog niet precies bekend. In het volgende nummer komen we daar uitgebreid op terug met dan tevens een aanmeldingsformulier. Wilt u alvast verzekerd zijn van deelname dan kunt u zich nu reeds opgeven door middel van een briefje of e-mail(info@semafoor.net).

Alvast veel leesplezier, met vriendelijke groet,

De SEMafoor-redactie

De kerstening van Nederland

De kerstening van Nederland door Willibrord en zijn opvolgers vanaf Maastricht naar het noorden bevestigt de in voorgaande artikelen in SEMafoor geponeerde stelling, dat Maastricht de zetelplaats van Willibrords missiebisdom moet zijn geweest.

J. Kreijns, Maastricht

Willibrord: Na de eerste jaren in Antwerpen en omgeving te hebben gewerkt wordt Willibrord in 696 door de paus tot aartsbisschop gewijd, met de opdracht de Friezen te bekeren. Het gebied ten noorden van Maastricht, Taxandrië en de streek tussen Maas en Rijn is - hoewel reeds lang onder Frankische heerschappij - nog grotendeels heidens. Het oude bisdom Maastricht was zeer uitgebreid, en ondanks Lambertus prediking in Taxandrië was het Christendom daar en in het Maas-Rijn-gebied nauwelijks doorgedrongen.
Eerst na een twintigtal jaren was het Willibrord mogelijk in Frisia te missioneren. Willibrords activiteiten links en rechts van de Maas zijn aan de hand van de schenkingen te volgen vanaf het uitgangspunt Maastricht.[1] (zie kaart) Tussen 700 en 720 dringt Willibrord vanuit Maastricht steeds noordelijker door. In 721 doet graaf Ebroïn een aanzienlijke schenking van goederen in het gebied rond Kleve. Uit 726 dateert een schenking te Elst, gelegen in het zuidelijk deel van de Utrechtse Heuvelrug. Schenkingen aan Willibrord in noordelijker gebied zijn niet bekend.

Bonifatius: In 719 krijgt Willibrord hulp van Bonifatius. Deze werkt een aantal jaren in Frisia, hoe lang is uit de verschillende vitae niet vast te stellen. De berichten hieromtrent spreken elkaar tegen.
In zijn "*vita S. Bonifatii*" vertelt Willibald dat Bonifatius ± drie jaar (719-722) samen met Willibrord in Frisia predikt, om vervolgens in Hessen en Thüringen te missionereren.
Ludger vermeldt echter in zijn "*vita Gregorii*" dat Bonifatius gedurende 13 jaar in Frisia werkzaam is geweest. Hoe zijn deze elkaar tegensprekende uitspraken te verklaren?

Willibald was, hoewel jonger, een tijdgenoot van Bonifatius en eveneens uit Engeland afkomstig. Omstreeks 780 schreef hij de eerste vita van Bonifatius. Hoewel hij Bonifatius niet persoonlijk gekend heeft, kon hij voor het schrijven van diens vita gegevens verzamelen uit wat anderen - o.a. Bonifatius opvolger bisschop Lullus van Mainz - over het leven van Bonifatius vertelden. Bovendien kon hij gebruik maken van de correspondentie van Bonifatius. Hij moet dus, zeker over de laatste periode van Bonifatius leven, redelijk goed geïnformeerd zijn geweest.
Ludger heeft Bonifatius nog ontmoet tijdens zijn studie aan de school van Gregorius in Traiectum. Gregorius had als leerling Bonifatius vele jaren vergezeld, hij moet dus goed op de hoogte zijn geweest van de eerste periode van Bonifatius missiearbeid.
In zijn "vita van Gregorius" vertelt Ludger veel bijzonderheden over het leven van Bonifatius die hij van Gregorius heeft vernomen.
We mogen verwachten dat Gregorius beter op de hoogte was van Bonifatius activiteiten in de eerste periode, Lullus over de tweede periode.

Volgen we Willibalds "vita S.Bonifatii" dan heeft Bonifatius ± drie jaar (719-722) met Willibrord samengewerkt in Frisia, om vervolgens (722-732) in Hessen en Thüringen te prediken. Willibald verhaalt hoe Bonifatius zich na de dood van Radbod in 719 bij Willibrord voegt om te missioneren onder de Friezen. Willibrord vraagt Bonifatius in 721 om zijn opvolger te worden, maar deze slaat dit aanbod af. Hij voert aan dat hij voor de waardigheid van het bisschopsambt te jong is, bovendien heeft de paus hem ook bestemd voor prediking onder andere Germaanse volkeren.
In 722 verlaat Bonifatius Willibrord om zijn werk elders voort te zetten. Als zijn nieuwe werkterrein noemt Willibald de grensgebieden van Saksen om het volk der Hessen te bekeren: *"Zo ook bevrijdde hij aan de grenzen der Saksen het volk der Hessen, dat tot dan toe nog gevangen was in de dwaling van het heidendom".* In Amanaburg in Hessen sticht Bonifatius een kloostertje. In 722 ontvangt hij van de paus een uitnodiging naar Rome te komen. Daar wordt hij tot bisschop gewijd. Vervolgens keert hij terug naar zijn missiegebieden.

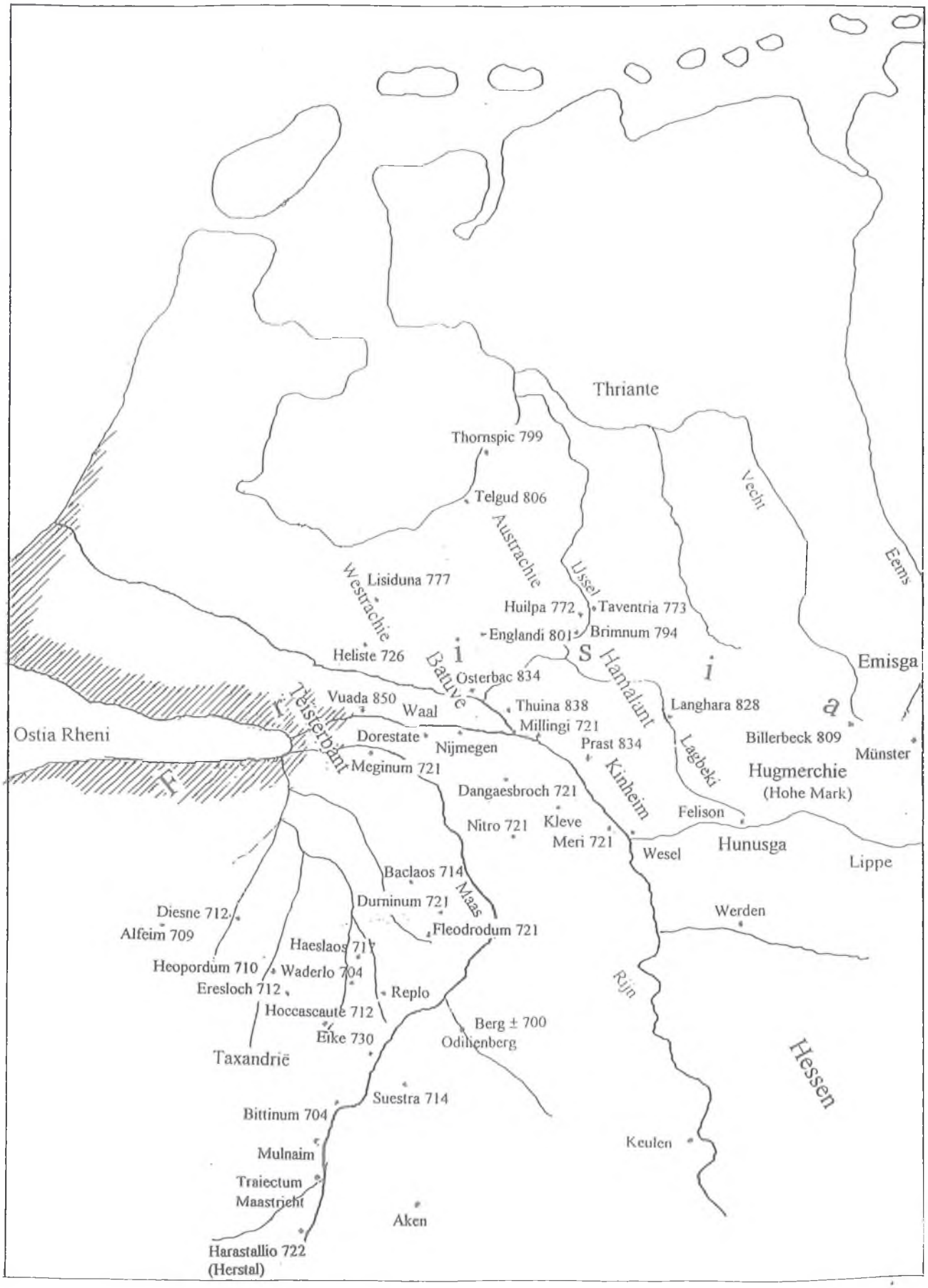
Thriante
Thornspic 799
Telgud 806
Austrachie
Vecht
Eems
Ussel
Westrachie
Lisiduna 777
Huilpa 772
Taventria 773
Englandi 801
Brimnum 794
Heliste 726
Batuve
Hamalant
Emisga
Osterbac 834
Vuada 850
Waal
Thuina 838
Langhara 828
Millingi 721
Billerbeck 809
Münster
Ostia Rheni
Dorestate
Nijmegen
Prast 834
Lagbeki
Meginum 721
Kinheim
Hugmerchie
(Hohe Mark)
Dangaesbroch 721
Felison
Nitro 721
Kleve
Meri 721
Wesel
Hunusga
Lippe
Baclaos 714
Maas
Durninum 721
Werden
Diesne 712
Alfeim 709
Fleodrodum 721
Haeslaos 711
Heopordum 710
Waderlo 704
Eresloch 712
Replo
Rijn
Hoccascaute 712
Berg ± 700
Eike 730
Odilienberg
Taxandrië
Hessen
Suestra 714
Bittinum 704
Keulen
Mulnaim
Traiectum
Maastricht
Aken
Harastallio 722
(Herstal)

In zijn "vita Gregorii" zegt Ludger echter het volgende: *"Dertien jaar lang had de door God uitverkoren martelaar Bonifatius in Frisia de geloofsboodschap verkondigd. Gedurende deze tijd had hij in het zuidelijk deel van het Almere in evangelische armoede en bijna geheel alleen op drie plaatsen een heilig leven geleid. Het eerste oord heette Wijrda en ligt op de oever van de Rhenus, hier woonde hij zeven jaren; het tweede Attingahem aan de rivier de Fetha, hier woonde hij drie jaar, en hier kreeg hij de eerste leerling, Gembert genaamd met de bijnaam Gebbo; het derde oord heet Felisa, dichter bij stamverwanten en heidenen gelegen, hier woonde hij eveneens drie jaren. Na deze dertien jaar had hij zich op Gods bevel naar de Hessen en Thüringers in de oostelijke gebieden van de Franken begeven, om deze volkeren voor God te winnen".*[2]
Dan eerst, dus na die dertien jaren, aldus het vervolg van Ludgers verhaal, ontmoet Bonifatius Gregorius. Gregorius, zegt Ludger enkele regels verder, was toen veertien of vijftien jaar oud. Als Gregorius in 775 sterft is hij 69 jaar oud, dus is hij geboren in 706 en in 722 plusminus vijftien jaar oud. Bonifatius moet hem na zijn afscheid van Willibrord in 722 al ontmoet hebben en niet, zoals uit Ludgers verhaal volgt, omstreeks 732. Op dit punt is Ludgers beschrijving van de gebeurtenissen zeker niet juist.

Om een verklaring te vinden voor de tegenspraak in de berichten van Willibald en Ludger veronderstelt Halbertsma dat we in de tekst van Ludger "maanden" moeten lezen i.p.v. "jaren".[3] Dit zou betekenen dat Bonifatius zeven maanden in Wijrda (Woerden volgens de traditionele interpretatie), drie maanden in Attingahem (Nederhorst aan de Utrechtse Vecht), en drie maanden in Felisa (Velsen) zou hebben gewerkt. Een en ander is, te oordelen naar Ludgers tekst, toch wel zeer onwaarschijnlijk. Hoewel niet meer dan een hypothese lijkt de volgende verklaring meer voor de hand liggend:
We mogen aannemen dat Bonifatius de eerste periode van zijn verblijf in Frisia missioneerde vanuit Wijrda. Mogelijk rekent Ludger deze periode van zeven jaar vanaf de eerste reis naar Frisia die Bonifatius ondernam in 715-716. Waar Wijrda aan de Rhenus te plaatsen is, blijft een niet op te lossen vraag. "Wierden" komen overal voor, zeker in het waterrijke Frisia.

Na zijn afscheid van Willibrord in 722 begeeft Bonifatius zich volgens Willibald naar het oosten, naar het grensgebied van Saksen en Hessen. We moeten Attingahem, van waaruit Bonifatius de volgende drie jaar werkzaam is, dan zoeken aan de Overijsselse Vecht en niet aan de Utrechtse Vecht. Tenslotte missioneert Bonifatius dan nog drie jaar (725-728) vanuit Felisa, mogelijk een plaats aan de Lippe, nog dichter bij de heidense Saksen gelegen.
Deze gebieden, de Overijsselse Vechtstreek en Westfalen, kan Ludger Frisia noemen, terwijl Willibald het bij Hessen rekent.

Lebuinus: Na Willibrords overlijden wordt Gregorius abt van het door Willibrord gestichte klooster te Traiectum. Door de inspanningen van Willibrord en zijn helpers was intussen een deel van Frisia tot het Christendom bekeerd. Ludger beschrijft de situatie omstreeks 750 als volgt: "*De heilige Gregorius verlichtte met zijn geloofsleer de oude stad Traiectum, de beroemde plaats Dorestate, en dat deel van Frisia dat als Christelijk gold, dat wil zeggen tot aan de oostelijke oever van de Lagbeki, waar gedurende de gehele regeringsperiode van koning Pepijn de grens tussen de Christelijke en de heidense Friezen liep*".
De Lagbeki - volgens de traditionele visie de Lauwers in Friesland - is m.i. de Oude IJssel.[4]
De gebieden ten westen van de IJssel, te weten de Utrechtse Heuvelrug (Westrachië), de Veluwe (Austrachë) en de gebieden rond Nijmegen werden al als Christelijk beschouwd. Verschillende helpers van Gregorius zijn bekend. Omstreeks 766 voegde de Angelsaks Alubertus zich bij hem. Gregorius was zelf niet tot bisschop gewijd. Hij vroeg Alubertus zich te laten wijden, om hem als wijbisschop bij te staan.
Lebuinus, ook een Angelsaksische monnik, stak in 771 het kanaal over met als doel (ingegeven in een droom) de bekering van de nog heidense volkeren aan de Gelderse IJssel. Gregorius zond hem naar de Veluwe. De Christenen die daar woonden bouwden een kapel in Huilpa, het huidige Wilp. Na enige tijd stak Lebuinus de IJssel over om een kerk te bouwen in Taventria, het huidige Deventer. Van daaruit missioneerde Lebuinus in de gebieden oostelijk van de IJssel. De kerk van Taventria werd door de meer naar het oosten wonende Saksen verwoest. Lebuinus bouwde de kerk weer op en werd er in 775 begraven. Enige tijd na zijn dood werd de kerk voor de

tweede maal door de Saksen in brand gestoken en verwoest.

Willehad: Omstreeks 775 stak opnieuw een Angelsaksische monnik, Willehad, het kanaal over met het doel de Friezen en Saksen te bekeren. Ook hij trok eerst naar Austrachië, het gebied waar Bonifatius de marteldood was gestorven. Na er een aantal jaren te hebben gewerkt trok Willehad in oostelijke richting. Hij stak de Lagbeki over, missioneerde enige tijd in Humarcha, en vervolgens in Thriante, het Drentse gebied. Karel de Grote verzocht hem in 779 bij de Saksen, in een gebied bij de Weser dat Wigmodia genoemd werd, te gaan prediken. De opstand van Widukind in 782 dwong hem zijn missiegebied enige jaren te verlaten. In 787 kon hij terugkeren; in hetzelfde jaar werd zijn missiegebied tot bisdom verheven, met Bremen als zetelplaats. Willehad wordt de eerste bisschop van Bremen.

Ludger: Ludger, leerling van de school van Gregorius, was in 776 met Albricus naar Keulen gereisd, waar Albricus tot bisschop van Traiectum werd gewijd en Ludger de priesterwijding ontving. Albricus verzocht Ludger naar Taventria te gaan om de door Lebuinus gebouwde kerk, die voor de tweede maal door de Saksen verwoest was, weer op te bouwen.
Men neemt aan dat Ludger, van Friese adellijke afkomst, in de Utrechtse Vechtstreek geboren is. Te oordelen naar de ligging van familiebezittingen in Overijssel en de connecties met Westfalen ligt het meer voor de hand Ludgers geboortestreek oostelijker te zoeken. Uit de "*Vita Liudgeri*", geschreven door Altfried in het midden van de negende eeuw is ons over de familie en de afstamming van Ludger veel bekend. Ludgers grootvader heet Wurssing. Deze Wurssing is een Fries edelman, maar na onenigheid met de Friese dux Radboud moet hij vluchten naar Frankisch gebied. Wurssings zoon Thiadgrim, vader van Ludger, keert op verzoek van Radboud na enige tijd terug naar Frisia. Radboud laat hem bij zich wonen en geeft hem het vaderlijk erfgoed.
Na Radbouds dood in 719 herstelt Karel Martel (aldus Altfried) Wurssing in het bezit van zijn erfgoederen. Bovendien ontvangt hij van Karel Martel een leen in het grensgebied van Frisia. Wurssing wordt helper van Willibrord en gaat wonen in een plaats die "Suabsna" heet en in de nabijheid van Traiectum ligt.
Daar Wurssing nu naar Frisia kan terugkeren wordt aangenomen dat Suabsna in Frisia moet liggen, en dat met "Traiectum" Utrecht bedoeld moet zijn. Afgezien van de vraag of Altfried de volgorde der gebeurtenissen juist weergeeft - hij schrijft 150 jaar na datum - rijst de vraag waarom Karel Martel na Radbouds dood Wurssing een leen geeft in het grensgebied van Frisia. Mogelijk, opdat Wurssing als helper van Willibrord van daaruit kon opereren in Frisia. Het is denkbaar dat Suabsna (Sualisna en Suahsna in andere afschriften) het klooster Suastra (Susteren) van Willibrord betrof.

Jaren na deze gebeurtenissen, omstreeks 742, wordt Ludger geboren in Frisia, in een plaats die "Suecsnon" heet. Ludger moet, wordt verondersteld, in de Utrechtse Vechtstreek geboren zijn. In de goederenlijst van de Martinuskerk van Utrecht, begin tiende eeuw, wordt een "Suegon" en een "Suegsna" genoemd. Ludgers geboorteplaats "Suecsnon" wordt echter begin tiende eeuw als bezit van het klooster Werden genoemd. Het kan dus noch Suegon, noch Suegsna zijn. Daar op de lijst van bezittingen van Werden "Suecsnon" genoemd wordt bij plaatsen gelegen op de Utrechtse Heuvelrug (Westrachië) moet Suecsnon mogelijk daar gezocht worden. Er zijn in feite te weinig argumenten aan te voeren om "Suabsna" en "Suecsnon" en de familie van Ludger in de Utrechtse Vechtstreek te plaatsen.
Ludger werkt enige tijd in Deventer en omgeving, en gedurende bijna zeven jaar in Austrachië. De opstand van de Saksen onder leiding van Widukind dwingt ook hem, evenals Willihad, het gebied te verlaten. Eerst na enkele jaren kan hij terugkeren.
Karel de Grote wijst hem nu vijf gouwen aan ten oosten van de Lagbeki en geeft Ludger opdracht de bevolking in dat gebied te bekeren. Deze gouwen zijn: Hugmerchie, Emisga, Federitga, Fivelga, Hunusga en het eiland Bant. Traditioneel plaatst men deze gouwen in Friesland en Groningen ten oosten van de huidige Lauwerszee. Hugmerchi zou het huidige Humsterland zijn. Naar mijn mening moeten we het hele gebied zuidelijker zoeken, ten oosten van de Oude IJssel, in Münsterland. Hugmerchi is m.i.het gebied dat nu nog de "Hohe Mark" heet, de Emisgouw ligt nabij de

Eems, de Hunusga ten zuiden van de Lippe, de overige gouwen in die omgeving. Ludger sticht een klooster op familiegoed in Werden en hij wordt tenslotte in 805 bisschop van Münster. Plaatsen door familieleden geschonken aan zijn klooster te Werden, liggen voor een groot deel op de Veluwe en in Overijssel. In 809 overlijdt Ludger te Billerbeck.

Bij de dood van Karel de Grote in 814 is de kerkelijke organisatie dus al ver gevorderd. Dat het heidendom in Frisia volledig verdrongen zou zijn mogen we niet aannemen. Het steekt telkens weer de kop op. Bisschop Fredericus van Traiectum (828-838) heeft er volgens zijn vita nog zoveel problemen mee dat hij Odulfus te hulp moet roepen om de Friezen weer tot een Christelijke levenswijze te brengen. De komst van de noormannen zal de verbreiding van het Christendom ook niet bevorderd hebben. Zij verwoesten in 857 de zetelplaats Traiectum, zodat bisschop Hunger met zijn gevolg moet uitwijken naar het klooster Odiliënberg (bij Roermond). Vervolgens vestigen de bisschoppen van het bisdom Traiectum hun zetel gedurende de gehele tweede helft van de negende eeuw in Taventria-Deventer.

In de tiende eeuw keert de rust terug en komt het gewone leven weer op gang. Door een droger klimaat wordt laagliggend Nederland in de loop van de negende eeuw beter geschikt voor bewoning. Veel nederzettingen ontstaan daar in de negende eeuw. De toename van de bevolking zal er de oorzaak van zijn geweest dat in 948 de zetel van Traiectum overgeplaatst wordt van Maastricht naar Utrecht. Een oorkonde uit 948 omschrijft het gebied van het nieuwe bisdom Traiectum-Utrecht als volgt: *de villa Dorsteti, nu Wik geheten, voorts alle overige plaatsen van genoemde villa tot aan de zee, de overige eilanden aan de zee en de aanliggende gebieden die door keizer of koningen verleend zijn aan de kerk van Traiectum.*[5]
In de "goederenlijst van Utrecht", opgesteld omstreeks 948, worden de plaatsen genoemd, ze liggen alle in Utrecht en Holland. De plaatsen in Gelderland en Overijssel, in vroegere schenkingen genoemd, komen niet meer voor.

Overzien we de voortgang van de kerstening van Nederland vanaf Willibrords tijd tot in de tiende eeuw dan verloopt deze vanuit het zuiden, Maastricht, via Gelderland naar het oosten tot in Münsterland. Eerst in de tiende eeuw volgt Utrecht en Holland, tenslotte Groningen en Friesland.
Een en ander is te volgen aan de hand van de vitae. Willibrord missioneert in Brabant, Limburg, Kleve, en tenslotte in Gelderland. Bonifatius in Gelderland, Overijssel, vervolgens in Westfalen, dan in Hessen en Thüringen. Lebuïnus op de Veluwe en in de wijde omgeving van Deventer. Willihad predikt in Austrachië, dan oostelijk van de Lagbeki, vervolgens in Drente. Tenslotte wordt hij bisschop van Bremen. Ludger opereert in Austrachië, later in Westfalen en wordt bisschop van Münster. Op het einde van de negende eeuw en de eerste helft van de tiende eeuw volgen Holland, Utrecht, Groningen en Friesland.
Dezelfde ontwikkeling is ook te volgen uit de data van de schenkingen. (zie kaart)
Willibrord ontvangt goederen in Limburg, Brabant, Kleve en tenslotte in Gelderland.
Ludger krijgt voor zijn klooster Werden goederen uit Gelderland en Overijssel.
De plaatsen genoemd in schenkingsoorkonden van vóór 900, gericht aan de Martinuskerk van Traiectum - de bisschopskerk van het Friese bisdom - liggen alle in de graafschappen Teisterbant, Batuve of Hamalant.
(Cartularium van het Sticht Utrecht: 726 Heliste in Batuve, 777 Dorestate in Teisterbant en Lisiduna in Batuve; 828 Langhara etc. in Hamaland; 834 Osterbac in Batuve en Prast in Hamalant, 838 Thuina etc. in Hamalant en Batuve; 850 Vuada etc. in Teisterbant).
De goederenlijst van Utrecht, omstreeks 948 opgesteld, noemt tenslotte voor het eerst plaatsen in Utrecht en Holland als bezit van de Martinuskerk te Utrecht.

Conclusie: Aan de hand van vitae en schenkingsoorkonden is duidelijk te volgen dat de kerstening van Nederland verlopen is van het zuiden naar het noorden. Een argument temeer voor de stelling dat niet Utrecht, maar Maastricht, de zetelplaats van Willibrords missiebisdom moet zijn geweest.

---

[1] SEMafoor Mei 2002, p.24
[2] Vita Gregorii door Ludger.
[3] Halbertsma: Frieslands Oudheid, p.122.
[4] SEMafoor November 2000, p.10
[5] Cartularium van het Sticht Utrecht nr 17: 948

Traiectum = Overtoom

Ton Koníncks, Alkmaar

Met veel belangstelling heb ik het artikel van Magda Stradiot - Van Roy gelezen in het meinummer van *SEMafoor* (blz. 16-19). Ik meen dat het een prachtige vondst is door Traiectum te situeren in Watten.
De Nederlandse vertaling van Traiectum zou "Overdracht" zijn, maar die betekenis is niet te vinden in *Van Dale*. Een goede vertaling volgens mij is "Overtoom".

Van Dale (dertiende, herziene uitgave, 1999):

overtoom (de(m.); overtomen) [«1396» het tweede lid behoort bij *tijgen*], (bij vaarwaters op verschillend peil, waar het de kosten niet loont een schutsluis te bouwen) dubbel hellend vlak (onderheide planken vloer) op een dam of kade tussen twee wateren, waarover kleine vaartuigen gehaald worden met een behulp van een windas en losse of vaste rollen die men onder het vaartuig legt: *een moderne elektrische overtoom werkt met een lift.*

Volgens mij is een traiectum in het algemeen een kruispunt tussen landwegen en vaarwegen in verschillende vormen, bijvoorbeeld een vaste brug of vlotbrug, maar ook een overtoom (Vlaams: overdracht). Er is nog meer te verzinnnen, bijv. ponton-brug.
De naam Overtoom bestaat nog in Amsterdam; het is een belangrijke straat, waarschijnlijk een gedempte waterweg richting Leiden.
Maar ook in Enkhuizen stond een Overtoom (zie onderstaande afbeelding). Misschien zijn er in Nederland en België wel meer overtomen geweest. En elders!

UITG. BANKERT & SMIT. Overtoom. ENKHUIZEN.

Een Albe en een Kleine Albe

Ruud van Veen

Op mijn artikeltje over de Rhenus en de Albis in SEM*afoor* 2,4 is nauwelijks gereageerd. Waarschijnlijk betekent dit *niet* dat de hele wereld er nu van overtuigd is dat de Romeinen de Rijn *Albis* noemden. Eerder zal men het idee zó vreemd vinden dat reageren verspilde moeite lijkt. In ieder geschiedenisboek staat immers te lezen dat de Romeinen niet tevreden waren met de Rijn als rijksgrens en dat ze hun rijk daarom tot de Elbe wilden uitbreiden. Om een paar Germaanse stammen rustig te houden. En daarvoor wilden ze minstens een kwart miljoen vierkante kilometer aan wildernis beheersen? Woonden die stammen eigenlijk wel ten oosten van de Rijn? Lag *Germania* niet juist ten westen van die rivier?

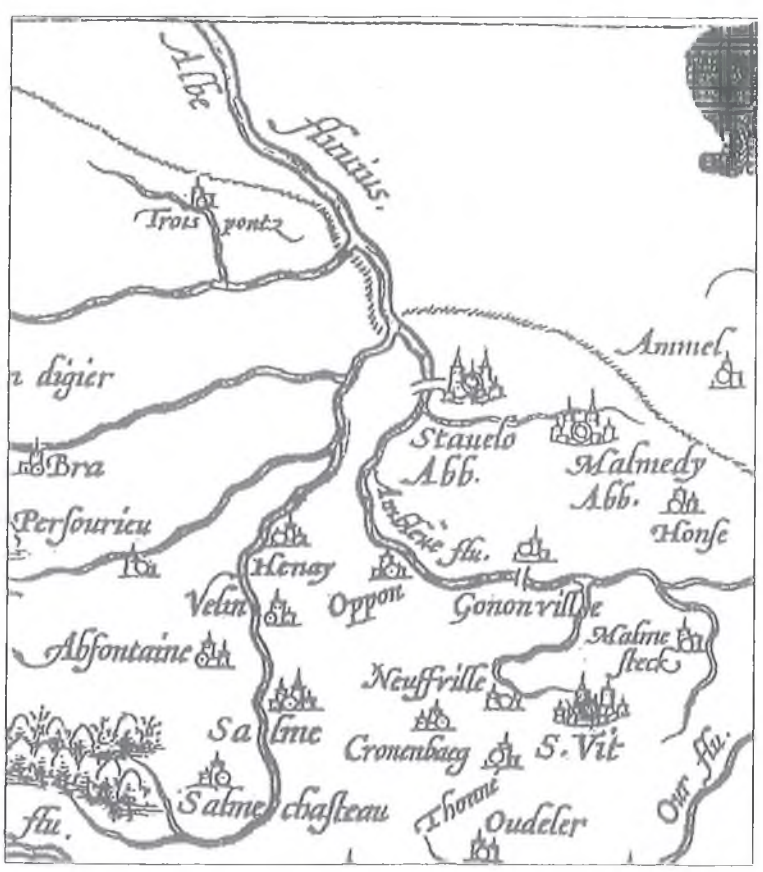

En wat mankeerde er aan de Rijn als grens? Heeft die niet eeuwenlang met succes als zodanig dienst gedaan? Stel dat de Romeinen met de *Rhenus* niet de Rijn bedoelden, maar een stelsel van rivieren en riviertjes langs de taalgrens? *Die* grens zou inderdaad ongeschikt zijn geweest en het was dan volkomen logisch om haar tot de Rijn (Albis) uit te breiden. Hebben de Romeinen niet alleen *geprobeerd* om de grens van de Rhenus naar de Albis te verleggen, maar zijn ze daar misschien ook in *geslaagd*?

Met de eerste zin van dit stukje doe ik eigenlijk onrecht aan B.J. Kloens, die er in SEMafoor 3,1 onder de titel *Naamkundig onderzoek naar Albe* op wees dat een gelijkstelling Rijn - Albis helemaal niet zo vreemd is. Maar ook Kloens mag zich waarschijnlijk niet verheugen in een stroom van positieve reacties. Zijn opvatting dat *Albe* ooit een algemene naam voor rivieren was, slaat blijkbaar evenmin aan. Voor degenen die ook dát een vreemd idee vinden heb ik hier een fragmentje afgedrukt van een kaart[1] van Jacob Surhon uit 1551, waarop een *Albe fluvius* voorkomt. Het blijkt te gaan om de rivier die wij *Amblève* noemen. De bovenloop ervan heet op de kaart trouwens ook *Amblève*, zodat het vermoeden rijst dat die naam van *Albe* is afgeleid. Is *Amb-lève* misschien een verbastering van *Albe-lĕvis*? Dus de Albe die 'zwak' of 'gering' is? De *kleine Albe* dus? De interessante kaart van Surhon bevestigt misschien wel meer vermoedens. Bijvoorbeeld dat de *Arduenna Silva* hoofdzakelijk links van de Maas lag (zoals door mij getekend op bladzijde 23 van SEMafoor 4,2) Maar dat is een ander onderwerp. ■

[1] H.A.M. van der Heijden: *Kaart en Kunst van de zeventien provinciën der Nederlanden.* Alphen aan den Rijn / Leuven 2001, p. 42/43.

Denen nestelden in Breda II

Janus Jochems, Bavel

Op het artikel over de Denen in Breda (*SEMafoor,* 4, 2, blz. 38-39) is een aantal reacties binnengekomen. Het toeval wil dat vrijwel gelijktijdig een publicatie is verschenen "Breda, stad van borderlords en baronnen" van BN/DeStem-redacteur Leo Nierse met daarin eveneens die Denen-kwestie. Leo Nierse schrijft: "Breda is gesticht door de Vikingen die in het jaar 840 een burcht aan de Markt bouwden, zegt althans een heel oude overlevering. Geschiedschrijver Van Goor neemt het met zijn tijdsaanduiding niet zo nauw. Alles gebeurde tusschen 840 en 1124. Hoe "ongeveer" kunnen drie eeuwen zijn gaat Nierse verder. Het kan volgens hem nog later zijn geweest omdat een onbekende middeleeuwse geestelijke de Denensage combineerde met de Bredase Kruislegende, waarin de Vikingen pas rond 1300 in Breda neerstrijken.

Paul de Ridder schrijft: Ik vond het nogal een sterk verhaal over die zwanen van Breda en heb er het volgende op af te dingen. In het Middelnederlands betekent "nest", naast daar waar vogels zich nederzetten, of hol ook "verblijfplaats"of "schuilplaats". "Nestelen moet gelezen worden als "Daar waar de Denen verbleven of zich schuilhielden. Dat lijkt me correcter, ik vind het niet zo vreemd dat er hier Denen hebben gezeten. Het WNT vermeldt ten aanzien van "nestelen" op de wijze waarop het gebruikt is: gezegd van een vijand of tegenstander: ergens langdurig proberen te blijven. En dat lijkt volgens hem echt van toepassing op de in *SEMafoor* afgebeelde illustratie bij het artikel.
Wat "deynen" betreft zo gaat De Ridder verder: in het Middelnederlands, de taal toch waarin dat stukje geschreven was betekent "deyn" damhert. Brengen die ook niet veel schade toe aan koren en andere gewassen?

Ad Laarhoven geeft de volgende reactie die met name gericht is op het opgenomen artikel van K.A.H.W. Leenders.
Het woord "Denen" komt voor in het genoemde boek van Van Goor: *Beschryving der Stadt en Lande van Breda* (1744). Deze schrijver was bestuurder van deze stad en goed op de hoogte van haar geschiedenis. Ik vind het dan ook nogal "minachtend"over een sage te spreken terwijl het als geschiedkundig werk het "enige geschiedkundige boekwerk over de plaats Breda" is. "Kapitale blunders"zijn er niet gemaakt. Daarbij moeten wij tevens in ogenschouw nemen dat Van Goor veel van elders, met name Antwerpen, ongeveer even oud als Breda, heeft moeten weghalen daar de stad Breda in 1534 door een stadsbrand werd verwoest.. Door navraag kon hij nog terugkomen tot omstreeks 1513. Uit een onderhoud met de toenmalige Stad en Streekarchivaris, Floris Prims, bleek dat ook hij van mening was dat Van Goor een goed boek had geschreven maar wel wat leentjebuur had gespeeld in Antwerpen. Beide steden zijn ontstaan rondom een "van hout gebouwde Vikingenborgh", die daar werden gebouwd tijdens de Vikingenraids omstreeks 900-1000.
Wat betreft "deen"of "denen": het etymologisch woordenboek legt geen relatie tussen denen en zwanen. Bij Van Goor zijn Denen duidelijk Noormannen. Als een man als Prims de studie van Van Goor bevestigt moeten wij geen spijkers op laag water gaan zoeken.

Het Bredase weekblad *De Bredase Bode* wijdt in haar zondageditie van 15 juni 2003 ook een groot artikel aan de prangende vraag die in het vorige nummer van *SEMafoor* was gesteld.

Denen, zwanen, herten of toch gewoon Noormannen?
Dr. Karel Leenders deelde nog mee dat de verschillende reacties voor hem geen aanleiding waren tot nadere beschouwingen.
Zijn er nog anderen die deze kwestie eens willen "uitvogelen"?

De Vikingen: overzicht anno 2003

Wim Burger, Velp
Janus Jochems, Bavel
Ad Maas, Leende

Inleiding

Er zijn weinig historische episoden die zo tot de verbeelding spreken als die van de Vikingen in Europa. Zo zegt bijvoorbeeld de marinehistoricus Wolfram zu Mondfeld (1), dat het maar weinig had gescheeld of het was niet de Grieks-Romeinse christelijke cultuur geweest die zijn stempel op Europa had gedrukt, maar de heidens-Germaanse. In dat geval zou er waar nu de kathedraal van Chartres oprijst, mogelijk een tempel van Freia staan, misschien wel even volmaakt van architectuur. En dan stond - aldus Zu Mondfeld - op de Vaticaanse heuvel in Rome een indrukwekkend heiligdom gewijd aan Wodan of Thor (91/92). Anderen twijfelen aan de realiteit van de Vikingen, zoals Heribert Illig (2) , de auteur van het spraakmakende boek *Das erfundene Zeitalter*. Naar aanleiding van een discussie over het onderhouden van stadsmuren in de na-Romeinse tijd stelt hij de vraag: waren die Wikinger nur virtuell? Zijn antwoord is bevestigend: de vele verhalen over rovende zeevaarders in de vroege Middeleeuwen zijn onder de noemer gebracht van een heidens en plunderend zeevolk dat als Noormannen of Vikingen betiteld werd. Een visie op een periode in de geschiedenis die de belangen van de katholieke kerk diende. Die katholieke geschiedschrijving is algemeen gangbaar geworden. Nog in het jaar 2000 nodigde het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap zijn leden uit voor een excursie met de zinsnede: "In die periode brachten de Noormannen in onze streken dood en verdoemenis, waarvan de Lage Landen zich slechts moeizaam herstelden". Alleen dood en verdoemenis? Is dat het ware verhaal? Wie dit bij voorbaat aanneemt, staat raar te kijken naar de eerste zin van een officiële (Engelstalige) folder over Brugge: "Brugge werd gesticht in de negende eeuw door Vikingen die zich hier vestigden aan het riviertje De Reie. De naam Brugge, zo denkt men, is waarschijnlijk afgeleid van het oud-Scandinavische woord 'Bryggia' dat haven of aanlegplaats betekent". Is deze beschrijving een stil eerbewijs aan het voorliggende boek van Mestdagh? Waarschijnlijk niet omdat plaatsnamen zoals Brugge, Damme en Sluis gewoon aangeven dat ter plaatse oorspronkelijk een brug, een dam of een sluis lag. Bovendien is een brug in het Oudnoors (= Oudijslands) een "brú", dus geen "bryggia".
De auteurs stellen in dit overzicht allereerst de vraag aan de orde hoe we anno 2003 dit werk kunnen waarderen. Het is bekend dat Mestdagh's these veel kritische reacties heeft opgeroepen. Maar dat valt alleen maar te verwachten van een visie die zo sterk afwijkt van de gangbare. Het is heel wel mogelijk, dat de resultaten van Mestdagh's onderzoek een doorbraak op gang zullen brengen voor een minder negatieve kijk onder historici op de betekenis van de Vikingen voor de vroegmiddeleeuwse commerciële en stedelijke ontwikkeling van het Vlaamse en Noord-Franse kustgebied.
Vervolgens komt de discussie over de identiteit van de Vikingen aan de orde. Het is een thema dat in de laatste decennia, ons inziens terecht, steeds meer in de aandacht is komen te staan. Klopt het beeld van één en hetzelfde krijgshaftige volk uit Scandinavië? Er blijken goede argumenten te zijn om die visie op diverse punten bij te stellen. Ten slotte, omdat in Mestdagh's studie het grondgebied van het huidige Nederland niet is betrokken, is in dit overzicht een aantal publicaties besproken van auteurs die van Viking-activiteiten in de Nederlandse rivierendelta melding hebben gemaakt.

1. Evaluatie van Mestdagh's "De Vikingen bij ons"

"De Vikingen bij ons" is, afgezien van de laatste twee hoofdstukken, een methodisch goed opgebouwd werk. Met de feiten die de schrijver in een onderzoek van twintig jaar heeft bijeengebracht weet hij zijn belangrijkste hypothesen stevig te onderbouwen. Zijn ontdekking van de vorm van het Vikingkamp in de stadsplattegrond van Gent heeft er toe geleid dat hij op een groot aantal andere locaties in Vlaanderen en Frankrijk eenzelfde structuur waarnam. Een willekeurige waarnemer zal niets anders zien dan de alombekende, min of meer ronde dan wel veelhoekige structuren in stadsplattegronden zoals we die op vele plaatsen ter wereld aantreffen als overblijfsel van oude omwallingen. Zou het dan zo kunnen zijn, dat Mestdagh slechts gezien heeft wat hij wilde zien, en alleen dank zij dat overbekende psychologische mechanisme zoveel kampstructuren van Vikingen meende te kunnen

aantonen? Ons inziens is dat niet geval. Daarvoor is hij in zijn beschrijving van bijkomende bijzonderheden: hoekpunten, poorten en uitvalswegen, de pleinen en hun karakteristieke vorm, de overeenkomsten in de oppervlakten van de meeste structuren, te overtuigend. Ook zijn toponymische argumenten, al of niet in verband met de door hem veronderstelde Wy-tempels, zijn dikwijls verrassend. Daarbij heeft hij zijn observaties en conclusies over het algemeen goed geplaatst in het kader van wat er in de vele bronnen over de Noormannen ten tijde van het "Grote Leger" is geschreven. Ten slotte legt hij een duidelijk verband tussen zijn bevindingen en de archeologische gegevens zoals die bekend zijn van onderzoek in Denemarken en Engeland. Alles bij elkaar levert dit nogal wat "circumstantial evidence" op voor zijn stelling dat de Vikingen een belangrijke rol hebben gespeeld in de vroegmiddeleeuwse ontwikkeling van de steden in Vlaanderen en Noord-Frankrijk. Een nadere analyse van zijn boek levert echter wel een aantal kanttekeningen op; de vier meest relevante stellen we hier aan de orde.

1.1 Geen motivering van de gekozen historische episode

Zijn onderzoek beslaat alleen de periode tussen 879 en 892: die van een 13-jarige campagne van het zogenaamde Grote Leger van de Vikingen op het Noordwest-Europese continent. Op zich geen punt van kritiek: elk onderzoek is beperkt, omdat geen enkele onderzoeker beschikt over onbeperkte tijd en middelen. De vraag is echter, waarom is juist die 13-jarige veldtocht onderzocht binnen het wijdere kader van wat er al over de invallen en campagnes van Vikingen in Noordwest-Europa bekend was? Daarnaar moet de lezer slechts gissen: Mestdagh argumenteert die keuze niet.

1.2 Schaarse informatie over de historische achtergrond van de inval van het Grote Leger op het continent

In de *Inleiding* van het boek vat Mestdagh de voorgeschiedenis van het Grote Leger kort samen. Daaruit kunnen de lezers opmaken – maar Mestdagh zegt dat niet expliciet – dat de teleurstellende zoektocht naar het Gelukzalige Eiland in Brittannië – een stelling c.q. veronderstelling van Mestdagh? - en de pijnlijke nederlaag van het Grote Leger bij Heddington in 877 voor de Vikingen de aanleiding waren om de grote oversteek naar het vasteland voor te bereiden en in 879 daadwerkelijk te ondernemen. Ook blijven eventuele bredere historische achtergronden van de vorming van het Grote Leger in Brittannië, door het ontbreken van enige informatie over etnische, sociale en eventueel ook religieus/culturele aspecten in Mestdagh's tekst onduidelijk.

1.3 Gebrekkige schets van de sociaal-historische context waarin de campagne op het vasteland zich afspeelt

Uit overgeleverde bronnen blijkt dat er mogelijk al sinds de zesde eeuw, hoewel nog sporadisch, maar zeker vanaf het einde van de achtste eeuw, aan de westelijke kusten van het Europese continent sprake is van invallers van overzee, die in de teksten eerst meestal "Denen", later voornamelijk "Noormannen" worden genoemd. Er is daarom reden te veronderstellen dat er toen ook allengs vestiging van Dani/Noormannen in het Noord-Franse kustgebied heeft plaatsgehad, in ieder geval decennia vóór de invasie van het Grote Leger in 879, en mogelijk dus zelfs al één of twee eeuwen voordien. Mestdagh veronderstelt nergens "ontmoetingen" of mogelijke allianties tussen de reeds aanwezige "Deense" immigranten en het Grote Leger, die bijvoorbeeld de grote omvang van het Vikingleger tijdens de door Mestdagh beschreven campagne zou kunnen verklaren. In de door hem gehanteerde bronnen gaat het uitsluitend om de strijd met en tegen (christelijke) Frankische legers en steden, plundering van kloosters enzovoort. Is het niet erg kort door de bocht dat Mestdagh stelt (3): "Vóór de invallen van het Grote Leger der Vikingen zal de bevolking van West-Europa wel homogeen katholiek geweest zijn". Immers de bronnen hadden allemaal een canonieke herkomst; christenen schreven over heidense schobbejakken. Wat Mestdagh schrijft over Germaanse amalgaamgodsdiensten ná de invallen van het Grote Leger kon ook wel eens het geval geweest zijn in de Saksisch/Friese kuststreek vóór de komst van het Grote Leger, als zich daar al generaties lang Dani/Noormannen hadden gevestigd. Zou het Karel de Grote en de Frankische vorsten ná hem gelukt zijn, tegelijk met het uitroeien en verdrijven van de Saksen ook definitief een einde te maken aan de amalgaamgodsdiensten onder eventuele Dani en andere kustvolken? De beperking die Mestdagh zichzelf oplegde had ons inziens niet zo strikt behoren te worden aangehouden: hij had in zijn onderzoek meer kunnen achterhalen, en in zijn boek vermelden over de sociale en politieke situatie in de regio vóór en na de 13-jarige veldtocht van het Grote Leger.

1.4 Logistieke argumenten blijven vrijwel onvermeld

Wat eveneens ontbreekt in Mestdagh's werk is enige poging een beeld te schetsen van de zo belangrijke en niet geringe logistieke problematiek waarmee een groot leger - met een nog omvangrijkere legertros - dat gedurende een halve generatie van de ene naar de andere landstreek trok, te maken moet hebben gekregen. De tochten in Vlaanderen zijn over het algemeen uitgevoerd door een leger dat 5000 tot 6000 mensen telde. Op een enkel cijfer na ontbreekt elke statistiek, en geen enkel sociaal-economisch aspect komt aan de orde. Hoe voorzag zo'n enorm leger in de eerste levensbehoeften, hoe moeten we ons voorstellen dat het gedurende maanden ergens bivakkeerde. Mestdagh heeft zijn berekening van ongeveer 600 strijders per ha kampoppervlakte slechts opgehangen aan één, weliswaar gezaghebbende, Deense bron. Ook de logistieke en technische kant van de tochten over water en land krijgt nauwelijks aandacht. De Vikingen beschikten over honderden (de schattingen lopen uiteen van 200 tot 600) schepen of drakars. Hoe verliep het transport van zo'n Viking-vloot, waar, wanneer en hoe vond de reparatie plaats. In winterkampen? Archeologische vondsten hebben weliswaar aanwijzingen opgeleverd dat er in de huizen ruimten waren voor de bewerking van hout en ijzer, en ook heeft onderzoek aangetoond dat het bouwen van een schip mogelijk veel sneller ging dan algemeen werd aangenomen. Maar het is hoe dan ook jammer dat Mestdagh zo weinig melding heeft gemaakt van vondsten en bevindingen die wat meer licht hadden kunnen werpen op logistieke aspecten.

Bovengenoemde beperkingen van zijn onderzoek laten onverlet dat Mestdagh een belangrijke wetenschappelijke bijdrage heeft geleverd aan de geschiedenis van het tijdperk van de Vikingen. Het was ongetwijfeld geenszins zijn bedoeling om de volledige Viking-problematiek in België en Noord-Frankrijk uit de doeken te doen.
De stelling van Mestdagh over de kampstructuren ten tijde van de Vikingtochten is gedocumenteerd en onderbouwd door zowel toponymische als historische gegevens. Zijn kampstructuur-stelling wordt gedeeltelijk bevestigd door de in wetenschappelijke kring vrijwel algemene aanvaarding van zijn lokalisering van Hasloa in de omgeving van de huidige gemeente Maas-Mechelen. Helaas wordt de aanleiding voor zijn stelling, de kampstructuur van Gent, niet bevestigd door een archeologische opgraving ter plaatse, omdat die de eerste omwalling ergens anders situeert. Hierbij dient dan wel weer opgemerkt te worden dat slechts een klein gedeelte van een gracht werd onderzocht. Toch blijft het een open vraag of Mestdagh niet al te stellig is geweest met het trekken van conclusies. Dat er in steden overeenkomstige namen voor poorten, pleinen, gasthuizen enzovoort bestaan, zegt niet alles. Vooral in handelssteden komt dat regelmatig voor.

1.5 Conclusie

Deze beknopte evaluatie moet, ondanks de kritische kanttekeningen, tot een positieve conclusie leiden: het onderzoek van Mestdagh zoals hij dat in de eerste drie delen van zijn boek heeft beschreven, laat weinig ruimte voor twijfel dat de Vikingen een duidelijk stempel hebben gedrukt op de vroegmiddeleeuwse stedelijke ontwikkeling in het kustgebied van Vlaanderen en Noord-Frankrijk. De daar door hem aan het licht gebrachte restanten van hun kampstructuren maken dat meer dan waarschijnlijk, en daarin ligt de niet geringe betekenis van zijn wetenschappelijk werk.
Zijn toponymische stellingname is zeker omstreden. Maar dat is grotendeels te verklaren uit het feit dat de huidige toponymie sterk is bepaald door de aanname dat alle cultuur van de Romeinen komt, en voor een klein gedeelte Germaans en Keltisch van oorsprong is. Mestdagh probeert juist aan te tonen dat de grootschalige aanwezigheid van de Vikingen haast onvermijdelijk toponymische sporen moet hebben achtergelaten. Hij bewijst dat door twee van zijn stellingen aan elkaar te koppelen: hij toont steeds dezelfde Viking-toponiemen aan binnen of bij dezelfde structuren, en maakt daardoor zijn hypothese van het Viking-karakter van die structuren aannemelijk.

Het is hier de plaats onze beslissing te motiveren het uiterst speculatieve, vierde deel van zijn boek, getiteld de Noormannenportulaankaart, niet in deze evaluatie te betrekken. Dat deel heeft zo'n ander karakter, en is in zijn methodiek zozeer afwijkend van de empirische kwaliteit van de voorafgaande drie delen, dat het zich in feite niet leent voor een beoordeling in wetenschappelijke termen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het in één publicatie opnemen van de tekst van dit laatste deel Mestdagh's wetenschappelijke reputatie veel schade heeft berokkend. Het heeft er, wel begrijpelijk, maar ons inziens geheel ten onrechte toe geleid, dat de wetenschappelijk waardevolle en interessante

resultaten van zijn onderzoek naar de kampstructuren onder historici zo goed als geen erkenning hebben gevonden. Een feit dat zeer moet worden betreurd.

2. Dani, Noormannen en Vikingen

Marcel Mestdagh heeft, gewoontegetrouw, vrijwel alle invasies op de kusten van Brittannia of op die van het Europese continent opgevat als invallen van Vikingen of zelfs als invallen van *het volk* van de Vikingen. Echter in de honderden geschreven bronnen die van de invasies melding maken, worden de invallers met een veelheid van benamingen aangeduid. De meeste Frankische kronieken noemen hen *Normanni* of *Nortliudi*, in Angelsaksische teksten spreekt men over Dani (Denen), terwijl Duitse kronieken spreken over *Ascomanni.* Ierse bronnen reppen over *Gall* of *Lochlannach*, vreemdelingen of noorderlingen. De Duitse kerkhistoricus Adam van Bremen (ca. 1075) schrijft dat bij de Denen het begrip *Vikingen* in zwang is. Raymond ten Berge (*Grieken, Drenthe en Vikingen*, 2000) stelt dat ook de Hunen en Saksen Vikingen waren. Historisch onderzoek lijkt steeds meer aanwijzingen op te leveren dat de invallende groepen van wie de bronnen onder verschillende benamingen melding maken, inderdaad van verschillende herkomst waren. Misschien hadden ze zelfs niet allemaal een Scandinavische achtergrond, of hadden ze zich althans niet noodzakelijk in Scandinavië ingescheept. Is een onbevooroordeelde analytische benadering van de vroegmiddeleeuwse periode wel mogelijk door alle invallers maar op de hoop van "de" Vikingen te gooien? In voornoemde periode was er sprake van een vooruitgang in de nautische technologie, waardoor de overzeese handel tussen de Noord-Europese kustvolken tot ontplooiing kwam. Tevens bood deze technische vooruitgang veel meer mogelijkheden voor invallen op elkaars kusten en voor militaire expedities op elkaars grondgebied.
Om een juist beeld te krijgen van de etnische dimensie moeten we ons de vraag stellen welke volken bij al die invasies betrokken waren. Daarbij moeten we bedenken dat de slachtoffers van de overvallen in eerste instantie misschien ook vaak niet wisten waar hun overvallers vandaan kwamen. En hetzelfde geldt waarschijnlijk voor de kroniekschrijvers die van een en ander melding maakten. De verwarring door willekeurige en foutieve benamingen van invallers is dus waarschijnlijk al begonnen in de contemporaine bronnen! Met andere woorden: als de bronnen spreken over *Dani*, waren het misschien wel *Goten, Jutten* of *Saksen*. De algemene benaming *Noormannen* kreeg wellicht juist daardoor al snel ingang in de Middeleeuwen, zoals de naam *Vikingen* in de latere wetenschappelijke literatuur. Het resultaat was een sterk vereenvoudigd beeld van die periode, dat gemakkelijk tot allerlei Viking-mythificaties aanleiding gaf.

Eind 1999 - begin 2000 was er in het "Fries Museum" in Leeuwarden een tentoonstelling te zien (daarna ook nog in museum "Het Valkhof" te Nijmegen) onder de titel *Koningen van de Noordzee, 250 tot 850 n.Chr.* In een commentaar op deze tentoonstelling (9) werd gesteld dat de organisatoren natuurlijk de koningen *rond* de Noordzee bedoelden, maar dat ze misschien van die meer correcte omschrijving hebben afgezien, omdat ook bij hen de vraag opkwam aan welke koningen ze eigenlijk moesten denken. Waren het lieden als Ethelbert van Kent, Caelin van Wessex of Redwald van East-Angli (deze drie vorsten hebben werkelijk bestaan en van hen is bekend wanneer ze ongeveer leefden), Scyld Shefing, Beowulf en Hygelac? De laatste drie vorsten zijn alleen bekend uit sagen. Personen, zo ze al bestaan hebben, waarvan niet bekend is wanneer ze leefden en waarom ze "überhaupt" *koning* werden genoemd. Noch de expositie, noch de bijbehorende catalogus konden enige duidelijkheid hieromtrent verschaffen. Zinsneden als "Wat we weten is gebaseerd op oude teksten en archeologisch onderzoek" zijn uiterst vaag. Om welke teksten en welk archeologisch onderzoek het gaat werd nergens beschreven. De tentoongestelde voorwerpen hadden in het algemeen niets met leiders, machthebbers en koningen te maken. Er lagen wel dingen die aan welgestelde mannen of vrouwen toebehoord moeten hebben zoals de gouden mantelspelden van Hogebeintum, Wijnaldum en Wiewerd (eerste helft zevende eeuw). Deze mantelspelden doen denken - niet meer dan dat - aan een exemplaar dat in 1939 werd gevonden in het bootgraf van Sutton Hoo in Suffolk. Hoewel het geenszins vaststaat dat dit het graf van een "koning" is, menen de archeologen hiermee overeenkomsten te zien met "Friese koningen". Moeten we ons niet de vraag stellen of deze expositie in feite betrekking had op Noordzeevolken, die zich van 250 tot 850 n.Chr. van Wieringen en Texel tot de Wesermonding en Helgoland mogelijk als West- en Oost-Friezen sterk maakten en die misschien de voorlopers waren van wat we later Noormannen of Vikingen zijn gaan noemen? Een nadere analyse is dringend vereist.

Om de term "Vikingen" te gebruiken voor zo ongeveer alle van overzee komende invallers en kolonisatoren in en van de Britse eilanden en de kustgebieden van het Europese continent van de

vijfde tot de twaalfde eeuw, is historisch nooit verantwoord geweest, en analytisch tamelijk heilloos. Toch zit er waarschijnlijk weinig anders op dan dat gebruik maar als gegeven te accepteren, omdat die term in de historische literatuur zo volledig is ingeburgerd. Wetenschappelijk gezien een capitulatie die een onbevooroordeelde hernieuwde discussie over de grote verscheidenheid van de bronnen die spreken over invallers van overzee, niet bevordert. Om de wetenschappelijke schade zoveel mogelijk te beperken, is het dan wel zaak de term "Viking" expliciet van elke vooropgezette inhoud en kwalificatie te ontdoen. Dat wil zeggen: elke suggestie te vermijden, dat het bij Vikingen om één volk zou gaan, dat ze altijd van Scandinavische of noordelijke etnische origine zouden zijn en/of vanuit het verre noorden hun tochten zouden hebben ondernomen, dat ze van nature trots en/of barbaars en/of gewelddadig zouden zijn, en noem maar op. Wij zien geen beter alternatief. We zouden nog de voorkeur kunnen geven aan de term Noormannen - onder dezelfde voorwaarden - als kan worden aangetoond dat alle invallers van overzee waarop onze analyse betrekking heeft tenminste van origine "noordelijk" zijn. We hebben ook nog overwogen of we niet de voor de Egyptische geschiedenis van de eeuwen rond 1200 -1000 v.Chr. gangbare term "zeevolken" zouden kunnen gaan gebruiken, maar die term is misschien weer teveel bepaald door het perspectief van de "landvolken" die met hun invallen te maken kregen. En dat is voor de landen van waaruit Vikingen of Noormannen opereerden niet werkbaar. Of een acronymische aanduiding als IVO's voor "Invallers Van Overzee"? Voor welke "lege" term we ook kiezen, we zullen gedwongen zijn om bij elk stukje geschiedschrijving over invallers aan te geven om wie het gaat: Deense, Noorse, Saksische invallers, invallers overgestoken uit Engeland, de Deense Bocht, Noord-Duitsland of Normandië enz. Ook moeten we voor elk geval opnieuw en nauwkeurig trachten vast te stellen wat het zwaartepunt van hun activiteiten was (roven, plunderen, christelijke missiecentra afbranden en uitmoorden, of koloniseren en/of handel drijven). En ook, of de invallers al dan niet ter plaatse vijandig werden ontvangen enzovoort. Alleen op die manier kan er analytisch de zo hoognodige voortgang worden geboekt. Helaas lijkt de kans op algemene acceptatie van het werken met zo'n nieuwe "lege" term - hoe gewenst ook - vooralsnog gering.

Het ligt voor de hand, dat "Vikingen" heel wat meer ondernamen dan uitsluitend vechten, plunderen en moord en doodslag bedrijven, al moeten we dikwijls tussen de regels van de schaarse bronnen doorlezen om daarvoor bevestiging te vinden. Hierboven is ook een groot vraagteken geplaatst bij de aanname dat alle Vikingen Scandinaviërs zouden zijn. Misschien waren het soms Saksen, of groepen die gelieerd waren aan Saksen, en mogelijk nog andere volken waarover bepaalde bronnen uit die tijd en in die regio soms spreken, zoals Angelen, Friezen, Goten en Jutten. Het zou erg nuttig zijn als we een beter onderbouwd beeld konden krijgen van de betrekkingen van de Vikingen of Noormannen met de bewoners van de streken waar zij langere tijd hebben verbleven. We denken dan aan Bretagne en natuurlijk Normandië (vooral in de zogenaamde pré-Viking periode vóór de achtste eeuw), en in de twee eeuwen daarna vooral aan Vlaanderen en wat verder landinwaarts in het gebied van Picardië en Pas-de-Calais (waar de kampstructuren zijn aangetroffen). Daarmee in verband zijn er, naast de kwestie van de ravitaillering van de invallers en immigranten, drie terreinen van ambachtelijke (zo men wil: industriële) activiteit die juist uit het oogpunt van economische stedelijke ontwikkeling belangrijk kunnen zijn geweest: scheepsbouw en onderhoud van schepen, idem van vervoermiddelen over land, en wapenproductie. We kunnen ons geen langdurig verblijf van Vikingen/Noormannen in Bretagne en Normandië voorstellen (althans in die streken lijkt de archeologie en de toponymie zo'n lange duur aan te tonen) zonder een toenemende integratie in de lokale samenleving. Die vervolgens, via groeiende overzeese handel, daar ook van zal hebben geprofiteerd met economische groei en, zij het zeer bescheiden, "verstedelijking" waar handel en scheepvaart zich concentreerden (inhammen van de zee, riviermondingen). Deze hypothese is vooralsnog nauwelijks hard te maken op grond van wat daarover in geschreven bronnen te vinden is. Geschreven bronnen zijn er nauwelijks over deze zaken, omdat de heidense kustgemeenschappen niet over chroniqueurs beschikten. En voor clericale schrijvers hadden wereldse zaken als handel en nijverheid geen hoge prioriteit. Zij vermelden slechts de meest sensationele invallen, plunderingen en andere wandaden, of oorlogen die door hun koningen werden gevoerd om de weerbarstige kuststreken onder controle te krijgen en te kerstenen, zoals vanaf eind achtste eeuw het geval was! Ten slotte is er nog enige informatie via runenstenen die regelmatig melding maken van sterfgevallen op zee.
Als de visie van een al veel langere aanwezigheid van immigranten van overzee in de kustgebieden van Vlaanderen en Noord-Frankrijk zou kloppen, wordt het natuurlijk een interessante kwestie waarom in de negende eeuw 'plotseling' deze "Vikingen" en/of "Noormannen" met hun strooptochten in het Frankische binnenland zijn begonnen. Overbevolking? Wraakneming voor agressieve bekeringsactiviteiten door Franken, of voor Frankische moordpartijen op de Saksen?

Een en ander kan verklaren, waarom we over vreedzame activiteiten van Vikingen weinig of niets weten, en wèl uitvoerig zijn ingelicht over hun wandaden. En dat kan dan een goede verklaring zijn waarom ze in letterlijke zin zo slecht staan aangeschreven.

3. Vikingen in Nederland? Denkmodellen en hypothesen

Onderzoek naar literatuur over de aanwezigheid van Vikingen in Nederland levert een groot aantal bronnen op. Niettemin kan de conclusie daaruit slechts luiden, dat aanwijzingen voor meer dan uiterst incidentele activiteiten van Vikingen in de Nederlandse rivierendelta nauwelijks bestaan. Uitspraken die meer suggereren zijn zonder uitzondering ofwel vaag of geheel speculatief.
Pieter Geyl maakt in zijn werk *Geschiedenis van de Nederlandsche stam* (1920) gewag van het feit dat omstreeks 830 temidden van de onderlinge twisten der christenvorsten de invallen van de heidense Noormannen zijn begonnen (10): "De nederlandsche streek, van zee uit zoo gemakkelijk te bereiken en met waterwegen die diep het land in leidden, ver daarenboven van het centrum der duitsche zoowel als der fransche macht, had onder die bezoeking ontzettend te leiden. Zo zat Harald een tijdlang op Walcheren, Rorik in het toen al meer dan eens leeggeroofde Dorestad, Godfried in "Friesland" d.i. vermoedelijk in Holland". Na vermelding van aanvallen op de steden Gent en Kortrijk gaat Geyl als volgt verder: "Vandaar (dus vanuit Kortrijk), terwijl intussen andere benden de Waal zijn opgevaren en de Christenheid de smaad hebben aangedaan van Karel de Groote's paleis te Nijmegen te verbranden, trekken zij Oostwaarts, slaan een kamp op bij Elsloo niet ver van Maastricht en plegen van daaruit rooftochten mijlen in het rond - ook Aken wordt verwoest...."
Gaat Geyl in zijn verslag niet voorbij aan de gewijzigde kustlijn, die toen veel dieper landinwaarts lag? Van het Paleis van Karel de Grote te Nijmegen is tot op de dag van vandaag nog geen spoor gevonden. Het in de teksten genoemde Noviomagus (traditioneel Nijmegen!) wordt door Mestdagh vrijwel altijd aangezien voor het Noord-Franse Noyon, en hij sluit in dat opzicht aan bij de opvattingen van de meeste Franse historici.
Asloa situeren in Elsloo bij Maastricht strookt niet met de wetenschappelijke bevindingen. Hasloa ligt bij Mechelen aan de Maas. Mestdagh heeft de plaats kunnen aanwijzen en de wetenschappelijke wereld heeft dit grondig onderzoek kunnen bevestigen.
Ludo Milis schrijft in *De Gouden Delta der Lage Landen (1996):* "Vanuit het noorden kwamen de Noormannen dreigend opzetten. Net toen Karel de Grote keizer werd, het toppunt van de ambitie en de aanspraken van het rijk en zijn leider, grepen de eerste invallen plaats. Vanuit Scandinavië voeren "Denen" de kusten van de Noordzee en de Atlantische Oceaan af, roeiden de rivieren op en plunderden de handelsnederzettingen, kerken en abdijen waar opgepotte rijkdommen op hen lagen te wachten. Karel kwam zelfs naar Gent om de bouw van een vlootverdeling te controleren, en meer dan een halve eeuw later, omstreeks 864, kwam zijn kleinzoon eveneens op inspectietocht naar het Scheldegebied...." (11).
Wat is er van deze beschrijvingen waar - dit is gebaseerd op betrouwbare bronnen - en wat is mythe of fantasie?

Vikingen in het rivierengebied van Rijn, Waal en Maas

Volgens Ludo Milis hebben alle rivieren van de Lage Landen de Vikingen op hun snelle schepen zien passeren. Erg geteisterd was Dorestad langs de Kromme Rijn, volgens gangbare maar onbewezen opvattingen, nu het stadje Wijk bij Duurstede. Het was één van de centrale plaatsen in de handel tussen het Noord- en Oostzeegebied enerzijds en de kern van het Frankische Rijk anderzijds. Het lag net op de grens van de Friese en Frankische machtssferen.
Er zijn in de voorbije decennia grootschalige opgravingen gedaan bij Wijk bij Duurstede die weliswaar een commerciële nederzetting hebben aangetoond, ongetwijfeld, maar kleinschalig, met sterk agrarische kenmerken, en met een huizenbouw en een ruimtelijke ordening die vooral dorps aandoet. Interessant was de vaststelling dat de aanlegsteigers geregeld moesten worden verlegd naarmate de rivier aan de zijde van de nederzetting verlandde. Verschillende bronnen maken melding van een verwoesting van Dorestad door de Vikingen, teveel om telkens een grote ramp te veronderstellen. Bovendien zijn bij de opgravingen geen brandsporen aangetroffen. Wat het verdwijnen van een belangrijke haven als Dorestad (evenals de voormalige havenplaats Quentovic aan de Franse noordwestkust, aan de monding van de rivier de Canche of volgens Delahaye Vieux-Quend aan de Authie) betreft kan men zich afvragen: kwam dat door de plunderingen van de "Vikingen", of was er sprake van een daling van het zeewaterpeil waardoor de havens zich verlegden, of vond er een verandering in de commerciële routes plaats. De archeoloog W.A. van Es schrijft het volgende: Dorestad was in de achtste eeuw en in het begin van de negende eeuw met zijn vele functies op commercieel, kerkelijk en ongetwijfeld ook op bestuurlijk gebied veruit de belangrijkste plaats in de

wijde omtrek. In deze situatie hebben de invallen van de Denen en Noormannen verandering gebracht. Van Es citeert het volgende in zijn vertaling uit de *Annales Bertiniani*, geschreven vóór het jaar 834: "Intussen is een Deense vloot naar Friesland gekomen en heeft een deel daarvan verwoest. Vandaar zijn zij langs Oud-Utrecht naar de overslaghaven Dorestad gevaren en onderweg hebben zij overal geplunderd. Sommigen van de inwoners zijn gedood en andere gevankelijk weggevoerd. Een deel van de stad hebben zij met vuur verbrand" (12). Het waren overigens - volgens Van Es - de Denen die in Friesland huishielden, niet de Noren. De eerste aanval op Dorestad en Utrecht dateert van 834. Daarna kwamen de Vikingen in Dorestad gedurende een jaar of vijf telkenjare terug. Daar was blijkbaar steeds weer wat te halen. In de stad Utrecht volgen vondsten uit de tiende eeuw direct op die uit de Romeinse tijd. Een aanval op Utrecht in 834 lijkt dus niet waarschijnlijk. Tussen ongeveer 840 en 885 maakte Dorestad deel uit van het leen dat de Deense prinsen Harald en Rorik van de Frankische vorst hadden ontvangen. Behalve het hart van Nederland zouden Deense edelen nu het Zeeuwse en Hollandse kustgebied in handen hebben. In het zuidwesten zou Walcheren hun machtsbasis vormen. In feite beheersten zij de zo belangrijke delta van Schelde, Maas en Rijn, aldus Van Es.
Met betrekking tot het vermeende Dorestad is het wel opmerkelijk dat er vrijwel niets van de Vikingen is terug te vinden, zo stelt Lonne van Eldijk (13) ; het blijft beperkt tot een of twee Scandinavische armbanden. Ook van de zo breed beschreven verwoestingen (branden) heeft Van Es geen sporen teruggevonden. Dat verklaart Van Es aldus: "De Vikingen kwamen steeds maar met een kleine groep, er waren niet zo veel Scandinaviërs betrokken bij die invallen. Bovendien kwamen ze niet om te koloniseren, maar om te plunderen en de handelshaven uit te baten. Ze wilden zich hier niet vestigen. Ze waren op zoek naar roem en rijkdom voor thuis". De relatie tussen Dorestad, gezien als Wijk bij Duurstede, en Vikingen lijkt voornamelijk te bestaan uit giswerk.

Vikingen in Zeeland

In zijn bijdrage aan *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland* stelt Peter Henderikx zich de vraag hoe de geografische situatie was in de negende en tiende eeuw, de tijd van de Noormanneninvallen, en hoe we de aanleg van de burgen moeten zien. Dit vooral in verband met de vraag welke route de Noormannenschepen gevolgd kunnen hebben. Henderikx vermeldt dat er sterke aanwijzingen zijn dat ook het eiland Walcheren met zijn koningsgoed van dezelfde naam (gelegen tussen het huidige Domburg en Oostkapelle), evenals de andere vroegmiddeleeuwse handelsplaatsen (Maastricht, Dorestad, Tiel, Deventer, Medemblik), vermoedelijk een belangrijke handelsplaats is geweest (14).
Volgens Henderikx behoren de Zeeuwse eilanden tot een gebied dat in de bronnen Fresia (Friesland) wordt genoemd, en waarvan het zogenaamde Westfriese deel zich uitstrekte van het Vlie tot het Sincfal (Zwin). Een groot deel van dit West-Friesland vormde in de tweede helft van de negende eeuw gedurende een aantal decennia het rijk van de Noormannen Rorik en Godfried, mogelijk met inbegrip van de Zeeuwse eilanden. Henderikx merkt op dat de verhalende bronnen met betrekking tot de geschiedenis van het optreden van de Noormannen in de Nederlanden een wankele basis hebben. Ze geven geen volledig beeld, zijn soms pertinent onjuist, maar vooral zeer onevenwichtig. Toch meent Henderikx daaruit een globaal beeld te kunnen scheppen van de Noormannen-invallen, de maatregelen daartegen en de rol die het mondingsgebied van de Schelde hierbij heeft gespeeld.
Na 810, aldus Henderikx, schijnt het tot 834 te duren voor de Lage Landen meer intensief door de Vikingen worden bezocht. Karel de Grote neemt na 810 langs de Noordzeekust uitgebreide defensieve maatregelen. Ten behoeve van een oorlogsvloot worden langs de rivieren schepen gebouwd, en in alle voor de Vikingschepen toegankelijke havens en riviermonden stationeert men wachtschepen en wachtposten om de Noormannen het landen te verhinderen. In 834 richt een Deense vloot verwoestingen aan in Friesland en vaart via Utrecht -waarschijnlijk via de Vecht en de Kromme Rijn- naar Dorestad, waar de Vikingen moorden en plunderen en een deel van de bevolking in gevangenschap wegvoeren. In 835 en 836 wordt Dorestad opnieuw geplunderd en verwoest.
In 837 is Walcheren aan de beurt en nogmaals Dorestad. De reeks plundertochten in de Lage Landen eindigt voorlopig in 839 met een inval in een niet nader genoemd Fries gebied. Omdat buit in de vorm van geld en edelmetalen voorwerpen het oogmerk van de Vikingen was, mag men volgens Henderikx aannemen dat op Walcheren de handelsnederzetting op de noordwestkust van dit eiland het hoofddoel is geweest (15).
Na de aanslag van de Noormannen in 837 op Walcheren en Dorestad bespreekt de keizer in Nijmegen (16) met de leiders van de kustwacht de vraag hoe het komt dat de kustwacht heeft gefaald. In 845 vallen de Vikingen Friesland binnen in een niet nader genoemd gebied, in 846 doen de Vikingen invallen in Oostergo en Westergo, gevolgd door de verwoesting van (opnieuw) Dorestad. In

847 bezet een groep Denen Dorestad en de Betuwe en wordt met name Meinerswijk (bij Arnhem) geplunderd. In 863 wordt Dorestad voor het laatst verwoest, waarbij de handelsnederzetting vanaf dat moment definitief lijkt ten onder te zijn gegaan.
Vanaf 879, wanneer de Vikingen in Engeland zijn verslagen, steken ze over naar het vasteland. Hun tactiek blijkt nu te zijn veranderd. Kwamen ze voorheen per schip, in de kustgebieden en riviermondingen, nu gaan de legers gebruik maken van paarden. De cavalerie gaat verder het binnenland in. Ze blijven veel langer in een bepaald gebied, richten versterkte kampen in die dienen als opslagplaats van levensmiddelen, verzamelplaats voor de buit, als vluchtplaats en als winterkamp. In het najaar van 880 verwoesten Noormannen die via de Waal de Rijn zijn opgevaren (17) Birten bij Xanten waar veel Friezen woonden. Op de terugweg zorgen zij vóór de winter van 880/881 voor een inrichting van een winterkwartier in de koninklijke palts te Nijmegen. De Oost-Frankische koning Lodewijk III rukt tevergeefs tegen hen op, waarna de Noormannen de palts in brand steken en met hun schepen naar de mond van de Rijn terugkeren. Zo gaan Vikingen in het najaar van 881 naar de Maasstreek en richten een winterkamp in bij Haslao, hoogstwaarschijnlijk Asselt bij Roermond (Maas-Mechelen?) Zie eerdere opmerking over Hasloa. In 890 zou er een slag bij de Geul plaatsgevonden hebben.

Het beeld dat men heeft op basis van de schriftelijke bronnen van het optreden van de Noormannen in de Lage Landen, is vaak zeer gebrekkig en vol lacunes. De aandacht van de schrijvers is vooral gericht op de plundertochten en terreur, en op confrontaties met Frankische troepen. De vlootactiviteiten komen nauwelijks aan bod in de bronnen van het landleger. Soms moet men maar vermoeden welke richting de vloot heeft gevolgd en waar de schepen zich op een bepaald moment bevonden. Werden er plunderingen verricht vanuit de ligplaats waarbij de schepen zelf de vluchtheuvel vormden, bleef er een bepaald aantal wachters achter en trok de rest verder het land op? Waar werden eventueel kampen opgeslagen? Volgens Henderikx (18) zijn er in de bronnen diverse aanwijzingen die aangeven dat men de oorlogsbuit, inclusief gevangenen, naar de vlootbasis bracht om de buit daarna eventueel te verschepen met name naar Denemarken. Zo kan het gegaan zijn met de buit en gevangenen van Asselt in 882, nadat de Noormannen met keizer Karei de Dikke vrede hadden gesloten. De bronnen blijken bijzonder weinig gegevens te bevatten over de Viking-invallen in de periode 879-892 in het mondingsgebied van de Schelde. Dat is wel opmerkelijk, stelt Henderikx, omdat we er toch zeker van mogen zijn dat Vikingschepen in die periode regelmatig de Zeeuwse wateren hebben bevaren. Een belangrijke reden voor de Vikingen om in het Zeeuwse en Vlaamse estuariumgebied aan land te gaan kan volgens Henderikx de zorg om de dagelijkse leeftocht geweest zijn.
De veronderstelling dat de walburgen niet tegen de Vikingen zijn gericht maar door de Vikingen zijn gemaakt, blijkt volgens Henderikx om allerlei redenen onjuist te zijn. Wat dan wel? Het meest waarschijnlijke lijkt hem dat ze zijn aangelegd als militaire steunpunten en als wijkplaats voor de bevolking en zeker ook voor het vee. De burgen van Middelburg, Souburg en Burgh op Schouwen zullen waarschijn redelijk snel, omstreeks 900, voor permanente bewoning zijn gebruikt. Van de Burg van Domburg is bekend dat zij na de aanleg geruime tijd onbewoond is gebleven.

De conclusie van dit alles is de volgende: de annalen geven aan dat de aanvallen op de Zeeuwse kusten uiterst zeldzaam waren. Henderikx probeert aan te tonen dat ze waarschijnlijk vaker hebben huisgehouden in het huidige Zuidwest-Nederland.
Het is zeker mogelijk dat de Vikingen het Schelde-gebied als uitvalsbasis gebruikten voor hun strooptochten. Volgens de bronnen, zo beweert Henderikx, waren de Vikingen erg gebeten op de Suevi, de Zeeuwen. De frequentere aanwezigheid verklaart Henderikx ook door het gegeven dat het eiland Walcheren voorkomt in de latere legenden over de Vikingtochten. Volgens die legenden, zoals die van Dodo van Saint-Quentin, trokken de Noormannen via Walcheren, de aanlandingsplaats voor de Vikingen die vanuit Engeland kwamen, verder het vasteland in. Henderikx geeft toe dat legenden vaak gebaseerd zijn op fantasie, maar dat flarden niettemin op waarheid kunnen berusten (19).
Nergens geeft Henderikx een nadere omschrijving van de veel door hem gehanteerde term Friezen. Dat met de term Sueven de Zeeuwen worden bedoeld wordt nergens bewezen. Dat in 846 Vikingen invallen doen in Oostergo en Westergo, gevolgd door de verwoesting van (opnieuw) Dorestad wordt evenmin nader gepreciseerd. Friezen, Suevi, Oostergo, Westergo en Dorestad vinden we ook regelmatig terug in de hypothese van Delahaye (zie verder), die deze plaatsen situeert in Fresia, wat bij hem Frans-Vlaanderen is. De Suevi leefden in zijn visie in de omgeving van Kortrijk, Oostergo is dan Ostrevant en Dorestad situeert hij als de toenmalige havenplaats Audruicq. Door Noviomagus als Noyon aan te duiden, zoals ook Mestdagh doet, zijn we met de Vikingen dan wel in een wat zuidelijker gebied aangeland.

Vikingen in westelijk Noord-Brabant

Thomas van Goor (1644) vermeldt het volgende:"Omstreeks 850 (na 820) bouwden de Noormannen een burcht in Breda "(20) en hij beschrijft dan verder "den inval der noordsche Volkeren, die, onder de naam van Deenen of Normannen, omtrent dezen tijd, bijna gansch Europa in rep en roer stelden, en onder andere zich mede aan dezen oort (Breda dus) nedergezet hebben. In 't Landt van Breda hebben zich de Normannen by deze gelegentheid mede nedergeslagen, gelyk in een zeer oud Boek, voorheen in de kerk aldaar bewaart geweest, op de volgende wyze verhaalt wordt. De dochter eens Konings van Deenmarken, die met een scheeps-vloot naar Engeland geleid wiert, om met den Koning van dat Rijk te trouwen, onderweg op zee verdronken zijnde, is haar overgebleve volk, bevreest zynde in Denemarken of Engeland aan te landen, de Maas ingelopen, en heeft aan de rivier de Mark, omtrent de plaats daar nu 't kasteel van Breda gelegen is, een Burgt of Sterkte gebouwd, en dien Brinesheim genoemd, vermoedelyk na hunnen Oversten Bruno of Brunes".
Ad Laarhoven, amateur-historicus, heeft veel genealogisch onderzoek verricht naar de herkomst van het Brabants geslacht "Van Laerhoven". Hij stootte hierbij regelmatig op namen en toponiemen die op noordse afkomst duiden. Hij heeft daarbij o.a. gedurende vele jaren Schepenprotocollen van Brabantse plaatsen bestudeerd, met name die met betrekking tot de plaats Oisterwijk, de oudste plaats in die streek. De schepenprotocollen lopen terug tot begin 1400, en de tijdspanne tussen de werkelijkheid van de Vikingen en de gegevens in de protocollen is uiteraard groot. In oostelijk Noord-Brabant waren in de tweede helft van het eerste millennium Franken gevestigd. Laarhoven kwam tot de overtuiging dat de bewoners van westelijk Noord-Brabant "uit het westen" waren gekomen. Bij Van Goor is te lezen dat het gebied Breda en omstreken omstreeks 850 door de Noormannen (Denen) is bezocht. De bouw van een borgh duidt op een langdurig verblijf ter plekke. Volgens Laarhoven is de Bredase burcht circa 950 n. Chr. gebouwd, dus honderd jaar later dan Van Goor aanneemt, en is uit zijn onderzoekingen gebleken dat de bewoners van Oisterwijk 'Bredanaars' van origine waren. De aanwezigheid van de Vikingen strookt met de bevindingen van anderen (Prims, Mestdagh, Romijn) dat vrijwel de gehele westkust van het Frankenrijk, van Friesland tot Spanje, door binnenvallende Vikingen (Noormannen) in bezit was genomen. Volgens Laarhoven zijn er sterke aanwijzingen dat er in de buurt van Oisterwijk een Vikingenkamp was gevestigd. Mogelijk dat hiernaar op korte termijn een archeologisch onderzoek wordt gedaan. Na het vertrek van de Noormannenleider Rorik (hij werd teruggeroepen naar het 'Danenland' om een expeditie naar Rusland te leiden, tijdens welke hij o.a. Kiev stichtte) wordt het leiderschap in onze gewesten overgenomen door zijn neef Godfried. Hij en Siegfried, Fried (zie Mestdagh) waren de aanvoerders van het Grote Leger dat uiteindelijk geheel West-Europa verovert en de Franken tot over de Maas terugwijst. Opmerkelijk is dat Laarhoven op grond van zijn studies tot de overtuiging is gekomen dat zowel het gravenhuis van Vlaanderen, het gravenhuis van Holland en het Huis der Hertogen van Brabant, dus kortweg het hele gebied van de Lage Landen, van oorsprong een Vikingen-heerschappij heeft gekend. Ook A.C. Maas stelt (21) dat de eerste graven van Vlaanderen Vikingen geweest kunnen zijn evenals die van Leuven. Het graafschap Leuven breidde zich in de tiende en elfde eeuw op vele plaatsen met goederen uit, aldus de voorloper vormend van het hertogdom Brabant. Maas beschrijft ook een negentiende-eeuwse visie op de Vikingen in Midden-Brabant (22) namelijk in de omgeving van Bladel.

Vikingen in Noord-Holland/Friesland

De gemeente Wieringen in de kop van Noord-Holland is de laatste jaren veel in het nieuws gekomen door de vondst van de Viking-schatten. Tot nu toe zijn er op Wieringen twee Viking-schatten gevonden. De eerste vondst dateert van 1996: een aardewerkpotje, waarvan de inhoud, ruim 1600 gram zilver in de vorm van sieraden, een riembeslag, baren edelmetaal en munten, dateert van rond 850. Tweederde van het zilverwerk was van Scandinavische herkomst, met name uit Denemarken. De tweede vondst, eind 1999, omvatte een schat van 165 gram Karolingische en Arabische munten en ongemunt zilver. Behalve deze beide grote schatten zijn er nog incidentele vondsten op Wieringen te melden (Stroe en Vatrop). Er is zelfs een Stichting *Weg van de Vikingen* in het leven geroepen met het doel inzicht te verschaffen in de geschiedenis en archeologie rond de Vikingen in Nederland en vooral op Wieringen. Op dit moment kan geconcludeerd worden dat een kort verblijf van Vikingen in de kop van Noord-Holland waarschijnlijk is. Behalve de vondsten bieden de plaatsnamen mogelijk ook aanwijzingen voor een Vikingverblijf van weleer. De naam Hoelm, een buurtschap ten zuidwesten van Westerklief, heeft wellicht een Scandinavische oorsprong: holm = hoogte, eiland oprijzend uit zee, zoals ook in de naam van het Deense eiland Bornholm in de Oostzee. Dit toponiem vinden we

overigens niet alleen in Denemarken, Zweden en andere landen onder Scandinavische invloed, maar onder dezelfde betekenis ook in Normandië, Bretagne en ook in de stad Groningen!

Vikingen in Drenthe

Raymond ten Berge heeft in zijn studie *Grieken, Drenthe en Vikingen* (2000) ook veel aandacht besteed aan de historie van de Vikingen en hun aanwezigheid in Nederland. Hij komt daarbij tot de volgende veronderstelling (23): "Toen in de 7e eeuw de eerste christenpredikers de Saksen wilden bekeren, wilden die niets van het nieuwe geloof weten. Zij gingen die predikers uit de weg, gingen voor hen "wijken", in die tijd uitgesproken als "wiken". Diegenen die bleven wijken, werden daarom aangeduid als "wikingen". Het overgrote deel van de aanhangers van de Saksische cultuur behoorde tot deze groep.
Karel de Grote liet de gouden en zilveren offergaven uit de Saksische tempels wegroven en daarna deze tempels verwoesten. Met onmenselijke wreedheid dwong hij de Saksen tot het Christendom. Maar de mensen die "wiking" bleven, vluchtten naar Scandinavië om van daaruit wraakacties te organiseren, de Vikingaanvallen. Toen het christendom Scandinavië ook in zijn greep kreeg, hielden de Vikingaanvallen aan het begin van de 11e eeuw op. In noordelijk Nederland en noordwestelijk Duitsland bleven zich echter enkele hardnekkige Vikinggebieden ontwikkelen met Drenthe als krachtigste bolwerk."
Inmiddels is gebleken dat de verklaring van de term Viking vanuit de term "wijken" taalkundig is achterhaald en daarom niet meer kan kloppen.

4. Nederland of Vlaanderen en Noord-Frankrijk?

In vrijwel alle voornoemde teksten zijn, zoals eerder gezegd, de uitspraken over Vikingen die in Nederland langere tijd zouden hebben verbleven, d.i. anders dan op doorreis, bij ankerplaatsen langs de kust, of vluchthavens, grotendeels speculatief. Zelfs in Wijk bij Duurstede dat het beroemde Dorestad zou "vertegenwoordigen", ontbreken voldoende sporen die de conclusie wettigen dat daar Vikingen hebben huisgehouden. Trouwens de melding van herhaalde plunderingen, bijvoorbeeld vier jaar achtereen, is met zichzelf in tegenspraak. Men zou dan Dorestad kennelijk geen tijd hebben gegund om zich te kunnen herstellen en opnieuw rijkdom te vergaren. Wat viel er dan telkens weer te plunderen? Alleen de vondsten op Wieringen kunnen wijzen op een Vikingaanwezigheid. Verder zijn aanwijzingen voor Noormannen in Nederland nergens hard te maken. Ook de overlevering over Vikingen in Zeeland en West-Brabant is nooit aannemelijk gemaakt op basis van contemporaine teksten of bodemvondsten. Hoe anders ligt dat in België en Frankrijk, waar talrijke archeologische vondsten zijn gedaan, die niet duiden op een kortdurende strijd maar op een langdurige aanwezigheid.
Dat Nederland wat uit de boot valt met zijn schaarse archeologische vondsten heeft vermoedelijk te maken met de toenmalige kustlijn. Niemand, en dat gold zeker ook voor de Vikingen, gaat wonen in een waddenzee. Desalniettemin blijven de verhalen daarover het nog altijd goed doen: de ons wel bekende schoolplaten met door woeste krijgers bemande Drakenschepen, en de gloed van geweldige branden op de achtergrond, zijn bij velen diep in het geheugen gegrift. Branden maar geen brandsporen, zoals we thans weten. Albert Delahaye heeft al 35 jaar geleden het Nederlandse Vikingverhaal ernstig in twijfel getrokken. In 1977 heeft hij aan het vraagstuk een boekje gewijd onder de titel: *De mythe van de Noormannen in Nederland.* De kronieken met betrekking tot de "Vikingen-tijd", geen enkele in Nederland geschreven, verhalen over Noormannenaanvallen op de plaatsen als Dorestadum, Traiectum, Noviomagus en in de gebieden Batua en Walachria. De kronieken brengen voornoemde aanvallen in de periode 834 - 925 in zo'n onderling verband dat de schrijvers duidelijk één bepaalde streek op het oog hadden. De berichten werden (en worden) op Nederland toegepast, maar volgens Delahaye is dit onjuist. Zijn belangrijkste argumenten zijn:
a). De teksten werden uit hun verband gerukt en los van elkaar op Nederland toegepast. De geografische samenhang uit de teksten werd doorbroken. De Noormannen (Vikingen) vielen voornoemde steden en gebieden aan na hun landing op de westkust van Vlaanderen en Noord-Frankrijk. Onmiddellijk daarna volgen berichten over reeksen plaatsen in Frankrijk. Delahaye meent dat alle berichten over de Noormannen in de genoemde plaatsen en streken alléén in het noorden van Frankrijk zowel tekstueel als geografisch een verband hebben. Volgens Albert Delahaye is Dorestadum de voormalige belangrijke havenplaats Audruicq aan het vroegere Almere bij Calais, (Volgens Rozemeyer (24), is Dorestad te lokaliseren in het Belgishe Doornik (Tournai), Traiectum, de voormalige bisschopszetel van Willibrord, zou Tournehem-sur-la-Hem zijn, en dus niet Utrecht, dat pas na 900 is ontstaan op restanten van een Romeinse legerplaats. Noviomagus is te identificeren als

Noyon, waar Karel de Grote gekroond is, en dus niet Nijmegen. De Batua beschouwde Delahaye als de streek rondom de Noord-Franse plaats Béthune in plaats van de Betuwe. Het Walacria uit de Noormannenteksten is de naam van een streek in Vlaanderen en dus niet het Zeeuwse eiland Walcheren. N.B.: Volgens een recente publicatie van J. Rozemeyer (24) in het tijdschrift *SEMafoor* is het aloude Dorestad te vereenzelvigen met de Belgische plaats Doornik (Tournai).

b). Alle teksten zijn ontleend aan buiten Nederland geschreven, Franse en Vlaamse kronieken. Er is over de Noormannen geen enkele in Nederland geschreven betrouwbare bron van vóór de tiende eeuw aanwezig. In Nederland is het schrijven over de Noormannen pas vijf à zes eeuwen na de feiten begonnen. Alle berichten die betrekking hebben op een bezoek van Noormannen aan Noviomagus, een paar uitgezonderd die al te duidelijk niet op Nijmegen konden slaan, zijn door Duitse en Nederlandse historici op Nijmegen toegepast, terwijl Franse historici dezelfde berichten, dus van dezelfde schrijvers, met dezelfde jaartallen en details in de Franse stad Noyon plaatsen. Hier is volgens Delahaye een kapitale vergissing gemaakt door de 16e - en 17e -eeuwse Nederlandse geschiedschrijvers. De naam Noviomagus voor Nijmegen dateert pas van 1145.

Besluit

Het boek *De Vikingen bij ons*, is ondanks tekortkomingen een aanwinst voor de middeleeuwse geschiedschrijving. Het gaf de aanzet tot een nieuwe benadering van het tijdperk van de Vikingen in de Lage Landen. Jammer dat Mestdagh in zijn onderzoek Nederland buiten beschouwing heeft gelaten. Was dit een gevolg van zijn vooropgezette beperking in tijd en plaats of bood Nederland onvoldoende aanknopingspunten voor zijn analyse? Dat laatste lijkt duidelijk het geval. Ook het nieuwste historisch onderzoek heeft alleen enkele gegevens opgeleverd die hoogstens kunnen wijzen op een zeer incidenteel verblijf van kleine aantallen Vikingen op Nederlandse bodem. Een zorgvuldig onderzoek naar alle archeologische vondsten die met Vikingen in verband gebracht worden, kan echter op korte termijn meer perspectief bieden. Daarvoor is een professionele internationale documentatie nodig van (veronderstelde) Vikingen-vondsten, die nu helaas nog ontbreekt.
Treffend in dit verband is de volgende passage in de uitgave van twee medewerkers van het RMO (Rijksmuseum voor Oudheden) in Leiden, Arie Peddemors en Arnold Carmiggelt (25)
"Wellicht mede door het optreden van de Vikingen raakte Dorestad in verval... Overigens is van invallen of de aanwezigheid van Vikingen in Nederland archeologisch gezien weinig te merken. Enkele ringwalburchten in Zeeland zijn mogelijk aangelegd om de bewoners tegen aanvallen te beschermen. Ook is er een aantal vondsten gedaan die met de Vikingen in verband gebracht kunnen worden. Maar meer is er niet, in tegenstelling tot het oosten van Engeland, dat de Vikingen regelmatig op strooptocht 'bezochten' ". Dit soort mededelingen van "wellicht, mogelijk, kunnen", door archeologen aan het papier toevertrouwd, doen de twijfels over de aanwezigheid van Vikingen in Nederland alleen maar toenemen.
Ook een doelgericht taalkundig en toponymisch onderzoek heeft nog nooit plaatsgehad.
Dit alles betekent een grote uitdaging voor archeologen, historici, toponymisten, sigillografen en anderen om de vele vraagstukken wat betreft de herkomst en activiteiten van de invallers van overzee op de kusten van Noordwest-Europa waarover de bronnen van het eerste millennium berichten, tot klaarheid te brengen. De opvatting dat deze Denen, Noormannen of Vikingen, zoals zij werden genoemd, slechts kwamen om te plunderen en alleen een spoor van vernieling achterlieten is de laatste decennia aan het veranderen. Het onderzoek van Mestdagh heeft een belangrijke bijdrage te leveren aan de correcties op het gangbare beeld van de Vikingen en hun rol in de vroegmiddeleeuwse geschiedenis van de Lage Landen.

Deze tekst is totstandgekomen met medewerking van Erik De Quick, Viking Genootschap, Turnhout (B.)

Noten

1. W. zu Mondfeld, p. 91
2. H. Illig, p.157 e.v.
3. Mestdagh (1989), p. 67
4. Mestdagh (1989), p. 10 links en linksboven
5. Mestdagh (1989), p. 40, 42, 82, 90, 110, 246
6. Mestdagh (1989), p. 44, 66, 158, 214
7. Mestdagh (1989), p. 92, 134, 180, 240
8. Mestdagh (1989), p. 39
9. Van Veen (2000), p. 32-34

10. Geyl (1920), p. 65
11. Milis, (1996), p. 26 e.v.
12. Van Eldijk (citeert W. van Es) (1999), p. 18
13. Van Eldijk (1999), p.17
14. Henderikx (1995), p. 77
15. Henderikx (1995), p. 82
16 In voetnoot 132 , p. 83 vermeldt Henderikx (1995) dat Leupen duidelijk heeft gemaakt dat waarschijnlijk kort vóór 837 de koninklijke palts te Nijmegen is versterkt en mogelijk omstreeks die tijd ook de St.-Servaasabdij te Maastricht.
17. Henderikx (1995), p. 90
18. Henderikx (1995), p. 92
19. Henderikx (1995), p. 94
20. Van Goor (1744), p. 10
21. Maas (2001), p. 8
22. Zie ook W. Nuytemans (1991)
23. Ten Berge (2000), p. 2 en 66 (over Denen en Hunen)
24. J. Rozemeyer, "Dorestad als dore-roosje", in: *SEMafoor*, 3, 1 (februari 2002), p.19 - 24
25. Peddemors en Carmiggelt in: *Archeologie van middeleeuws Nederland,* p. 9

Literatuur

1. R. ten Berge, *Grieken, Drenthe en Vikingen*, Assen 2000
2. J. Besteman, *Vikingen in Noord-Holland*, Haarlem 1997 (3)
3. K. Böhner, *Sveagold und Wikingerschmuck*, Mainz 1968
4. L. Catherine, *Ik wist niet dat de wereld zo klein was*, Berchem 2001, p. 158 – 173
5. A. Delahaye, *De mythe van de Noormannen in Nederland*, Zundert, 1977
6. A. Demoion e.a., *Petit Guide D' Histoire et D' Archéologie*, Douai 1988
7. L. van Eldijk, "Vikingen op zoek naar roem en rijkdom", in: *Scarabee*, april 1999
8. H. Elsner, Haithabu, *Schaufenster einer frühen Stadt*, Schleswig z.j.
9. W. van Es en W. Hessing(red), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland; van Trajectum tot Dorestad 50 v.Chr.- 900 n. Chr.*, Utrecht/Amersfoort 1994
10. J. van Gestel, *De gesel der Vikingen*, Turnhout 1988
11. Pieter Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandsche stam*,1920, p. 94
12. Th. van Goor, *Beschryving der Stadt en Lande van Breda*, Breda, 1744
13. P. Henderikx, *De ringwalburgen in het mondingsgebied van de Schelde in historisch perspectief*, in: *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland*, 1995
14. H. Illig, *Das erfundene Zeitalter*, München 2000 (4)
15. S. Janson e.a., *Sveagold und Wikingerschmuck*, Mainz 1968
16. A. Laarhoven, *Björn van Laer*, Tilburg 1998
17. L. Lichtenberg, *Wieringen is weg van de Vikingen*, Archeologisch magazine 2000, nr. 2
18. A.C. Maas, *Kerk en Parochie van Bladel* , Bladel 2001
19. G. Malherbe, *Eroberung der Meere*, Lausanne 1971
20. M. Mestdagh, *De Vikingen bij ons*, Gent 1989(1)
21. L. Milis, *De Gouden Delta der Lage Landen,* Antwerpen, 1996
22. W. zu Mondfeld, *Drieduizend jaar zeeroverij*, Utrecht - Antwerpen 1979
23. W. Nuytemans, *Arendonk, een Vikingenkampplaats?,* Arendonk 1991
24. Arie Peddemors en Arnold Carmiggelt, Rijksmuseum van Oudheden, *Archeologie van middeleeuws Nederland,* De Bataafsche leeuw, Amsterdam 1993
25. M. Savelkouls, *Scandinavië*, Roermond 1972
26. W. Steurs, *Naissance d'une région. Aux origines de la Mairie du Bois-le-Duc. Recherches sur le brabant septentrional aux 12e et 13e siècle*, Brussel 1993
27. E. en A. Tollmann, *De Zondvloed van mythe tot historische werkelijkheid,* Baarn, 1997.
28. Ruud van Veen, "Koningen in Leeuwarden", in: *SEMafoor* 1, 2, p. 32-34 (augustus 2000)
29. J. Vandemaele, *Beowulf-epos*, in druk.
30. K. Würther, *Werken met Runen*, Amsterdam

Viking-Tijdschriften

- *Viking Heritage Magazine*, Gotland University College, Visby Zweden
- *Revue d'études nordiques*, Collection studia Nordica, Parijs Frankrijk
- *De Ravenbanier*, Viking Genootschap, Korte Mermansstraat 4 2300 Turnhout (B.)

Het toponiem Bardenwijk

Ad Maas, Leende

In *SEMafoor* schuwen we de discussie niet. Dat kan door betoog en tegenbetoog te publiceren, maar het kan ook door een discussie te beschrijven. Deze vorm zullen we ook in *SEMafoor* meer gaan toepassen. Niet alleen om een nieuwe discussievorm in te voeren, maar ook om ruimte te winnen, en die hebben we nodig vanwege een nogal groot aanbod aan kopij. Om te beginnen deze keer een discussie over Bardenwijk. In *SEMafoor* 4,1 en 4,2 publiceerde Dr. Willem Bruijnesteijn van Coppenraet drie visies op enkele Friese toponiemen, waaronder Bardenwijk.
Bruijnesteijn belicht objectief de traditionele opvatting (Bardenwijk is het huidige Bardowick nabij Lüneburg aan de Elbe) en de alternatieve opvatting die vertegenwoordigd wordt door Delahaye en Vandemaele (Bardenwijk is Wervik) en werkt een eigen opvatting uit. Hij suggereert, in samenhang met de "semitraditionele" visie (Kreijns e.a.) dat de Veluwe de Oostergouw is: Bardenwijk is - of lag nabij - Barneveld).
Joël Vandemaele bevestigt in deze discussie de hypothese dat streeknamen als “Brabant”, “Hamaland” en “Teisterbant” vanuit Noordwest-Frankrijk verhuisd zijn naar Nederland. Dat ze in de vroege Middeleeuwen in Frankrijk lagen, leidt hij af uit Vita’s (o.a. van Hubertus), teksten in verband met de Rijksverdeling van 839 en uit de *Cosmografie* van Ravenna. Bardowick is waarschijnlijk Wervik. Zie zijn artikel over Hamaland in *SEMafoor* 3, nr. 4. Nabij Leulingen heeft hij een toponiem Bern ontdekt.
Op de hypothese m.b.t. Barneveld reageerde de Eindhovense archivaris Jan Spoorenberg. Bardenwijk – zegt Spoorenberg - lag inderdaad in de pagus Teisterbant (volgens een vermelding van ca. 1100 in de Rudolphi Gesta Abbatis Trudonensis), en het betreft een plaats waar Arnulphus van Rode (= Sint Oedenrode) en de abt van de abdij van St. Truiden een conflict over hadden. En dat is volgens hem de plaats Baardwijk aan de Maas. Dat staat immers te lezen in het boek *St. Oedenrode. Zwerftocht door een boeiend verleden* (W. Heesters), in *Bijdragen tot de geschiedenis van Woensel* (1979, H. Kesters, W. Renders) en in de *Brabantse geschiedenis* (1952, J. Dhondt). Het door W. Bruijnesteijn genoemde Berne (Birni) in Teisterbant - in 709 - is volgens Spoorenberg het toponiem Bern bij Herpt aan de Maas, vlakbij Baardwijk. Conclusie: we moeten niet op de Veluwe (Barneveld) zijn maar aan de Maas in Brabant (Baardwijk en Bern).
Bruijnesteijn wijst erop dat de situering van Teisterbant in feite een erg onzekere zaak is, en zelfs D. Blok (in zijn boekje *Teisterbant* van 1963) is de eerste om dat toe te geven.
Vanwege de transgressies zijn plaatsen als Baardwijk of Bern aan de Maas trouwens in de achtste eeuw onbewoonbaar geweest. Ze liggen 1 meter boven NAP. Het is nu wel een mode om transgressies te ontkennen of te bagatelliseren, maar daar staan teveel aanwijzingen dat ze er wel waren tegenover. Verder is het zo – vervolgt Willem Bruijnesteijn - dat de MGHS het bedoelde Rode situeert nabij Aarschot. (Ten aanzien van dit aspect moet ik echter opmerken dat Aarschot een oude benaming is voor Sint Oedenrode; dat lees je vaak genoeg, maar in hoeverre dat echt bewezen is, weet ik niet.)
Jan Spoorenberg meent dat er best een historisch Bardenwijk aan de Elbe gelegen kan hebben, maar dat het Bardenwijk van omstreeks 1100 gerelateerd is aan de abdij van Sint Truiden, de heren van Rode en aan de bisschop van Metz. En zo komen we uit op het bekende probleem: is het Bardenwijk van de achtste eeuw dezelfde plaats als het Bardenwijk van omstreeks 1100? Het probleem kan nog scherper gesteld worden. Het is niet zo dat wij beschikken over originele Bardenwijk- teksten uit de jaren 780, 785, 795, 798 en 799 ; er zijn afschriften uit een veel jongere periode (rond 1100) waarin gesteld wordt dat in die genoemde jaren een en ander in een plaats Bardenwijk in de Bardengouw geschiedde. In die stukken wordt niet over Teisterbant gesproken. Dat is pas het geval in de oorspronkelijke elfde-eeuwse teksten die in die periode inderdaad in verband te brengen zijn met een plaats als Baardwijk. Franse abdijen hadden toen allerlei bezittingen in het

Nederlandse rivierengebied. In de akte van 709 over Berne wordt Teisterbant echter wèl genoemd. Hoe moeten we dat verklaren? Wat betreft het achtste-eeuwse Bardenwijk kan gedacht worden aan vier mogelijkheden: Bardowick aan de Elbe, Wervik in Zuid-België, Baardwijk aan de Maas en Barneveld op de Veluwe.

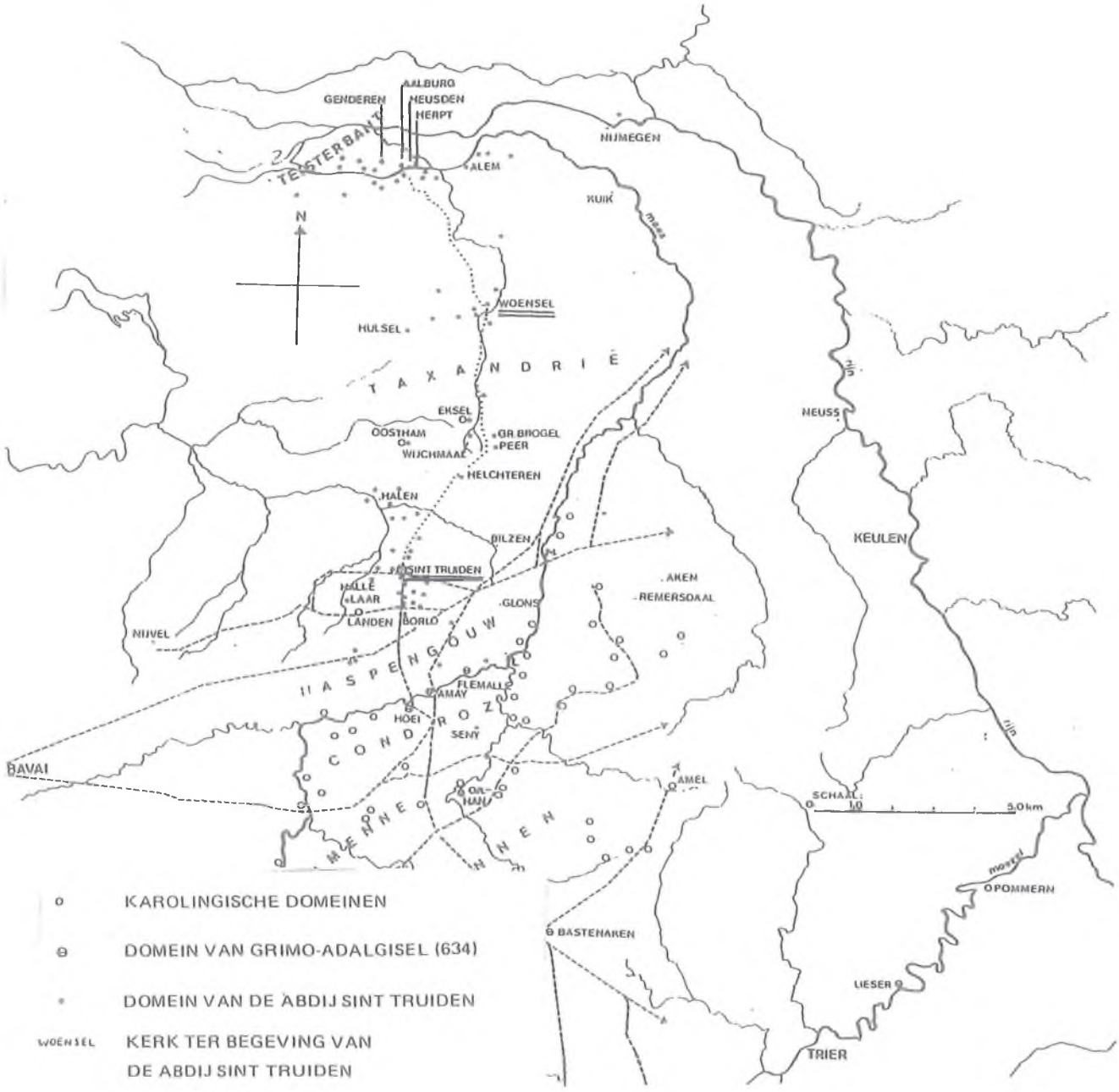

De domeinen van de abdij van Sint-Truiden in de Middeleeuwen

(Uit: Kesters, H. en W. Renders (1979): *Bijdragen tot de geschiedenis van Woensel I)*

Gallische mijlen

Ruud van Veen

Naar aanleiding van een artikeltje van Dr. W. Bruijnesteijn van Coppenraet over Romeinse lengtematen maakte Theo Aerts in de SEM*afoor* van mei 2003 bezwaar tegen de door Bruijnesteijn veronderstelde *Germaanse leuga*. Helaas vermeldt hij niet *waarom* hij nu eigenlijk bezwaar tegen die lengtemaat heeft. Na een overigens interessante verhandeling over de hodometer, de Tungri, Drusus en het Romeinse systeem van lengtematen, besluit Aerts zijn verhaal plotseling met de volgende zin: *Wat ook de juiste benaming van de grote voetmaat moge zijn - voet van Drusus, voet van de druïden, of voet van de Condruzen - het bestaan van deze lengtemaat staat buiten twijfel. Waar deze basis misschien leidt tot een "lange passus" van 5 Drusiaanse voet, is het bestaan van een lange Gallische mijl meer problematisch. Onze tegenargumenten zijn de volgende:*. Dan volgen vier tegenargumenten die hieronder besproken zullen worden. Het is echter van belang om eerst vast te stellen hoe men aan de lengte van de Gallisch mijl of *leuga* is gekomen. Voor zover mij bekend is die lengte overgeleverd door twee auteurs: de Romeinse geschiedschrijver Ammianus Marcellinus (vierde eeuw) en de schrijver (rond 300?) van het *Itinerarium Antonini.* Het laatstgenoemde geschrift, dat een soort *Peutinger*-kaart in geschreven vorm is, geeft bij sommige routes de afstanden tussen halteplaatsen zowel in m.p als in *leugae*. Bijvoorbeeld op de route van Lyon naar Boulogne. De verhouding tussen de twee lengtematen is daar steeds ongeveer 1,5. Deze verhouding wordt bevestigd door Ammianus Marcellinus, die 14 *leugae* gelijkstelt aan 21.000 passen. Dat komt op 1500 passen per *leuga* en dat is dus anderhalf maal de *mille passuum* (m.p. = duizend pas) van de Romeinen. Op dit verschijnsel stoelt de gedachte dat de Gallische mijl 1,5 × 1,48 = 2,22 kilometer lang is. Wat de genoemde auteurs er echter niet bij vertelden, is dat de passen van de *leuga* een achtste groter zijn dan 'normale' passen van vijf Romeinse voeten. Zodat de *leuga* niet 2,22 kilometer lang is, maar 1,125 × 2,22 = 2,5 kilometer!

Aerts brengt hier het volgende tegen in:

1. "Er is duidelijk een verschillend toepassingsgebied voor enerzijds de voetmaten en anderzijds de afstanden van de mijlen. De *pes* geldt voor kleine lengte- en vlaktematen (hoogstens voor de meting van velden en gebouwen) en kan niet overgedragen worden op de mijl of op de *leuga*, omdat er voor afstanden langs de weg exponenten van 1.000, 1.500 of wat dan ook in aanmerking genomen moet worden (zie ook citaten bij Pfeiffer 1986, II/536)."

Dat er voor de verschillende schalen ook verschillende maten worden gebruikt is logisch. Zo gebruiken wij voor de kleine lengte- en vlaktematen (velden en gebouwen) de *meter*, en voor afstanden langs de weg de *kilometer*. Tussen beide zit een "exponent" (factor) van 1.000, waardoor ze juist gemakkelijk "overgedragen", d.w.z. in elkaar omgezet kunnen worden. Ook Middeleeuwse maatsystemen zaten zo in elkaar. Bijvoorbeeld de Groninger lengtematen:

Een duim = 24,25 mm, een voet is 12 duim = 29,1 cm, een el is 28 duim = 67,9 cm, een roede is 14 voet = 4,074 meter en een uur gaans is 1200 roeden of 16800 voet = 4,89 kilometer.

Men kan er rustig van uit gaan dat de Romeinse en Gallische systemen net zo, of nog beter, in elkaar zaten, en dat voeten en mijlen gemakkelijk in elkaar om te rekenen waren. Dit *tegen*argument is dus niets anders dan de constatering dat de timmerman meestal andere eenheden gebruikt dan de reiziger.

2. "Wegens het verschil dat bestaat tussen de *pes monetalis* en de *pes drusianus*, zou een vergelijkende studie van de twee afgeleide *leugae*-maten van respectievelijk 2,2 en 2,5 km vlug een opmerkelijk verschil verraden. In feite toont de afstand van *Atuaca* via *Feresne* tot *Catualium* - dus dwars door het gebied van de *Tungri* - een verschil van (XVI + XIV leugae) × 0,3 km = 9 kilometer, zodat *Catualium* veel noordelijker moet liggen dan men zou vermoeden."

Inderdaad vertoont een vergelijkende studie van de twee lengtematen een opmerkelijk verschil. Dat is nu juist wat ik al jaren lang duidelijk probeer te maken. Natuurlijk moet men bij een vergelijkende studie wel routes gebruiken waarvan de interpretatie boven elke vorm van twijfel verheven is. In de SEM*afoor* van augustus 2002 (blz. 22) gaf ik als voorbeeld de route Andemantunno - Mosa - Solimariaca - Tullum. Niemand zal er aan twijfelen dat deze route van Langres naar Toul liep. Rekent men mijlen van 2,5 kilometer, dan dekken die de afstand exact. Bij mijlen van 2,22 km komt men op de totale afstand 12 kilometer te kort. Gaat men uit van mijlen van 2,5 kilometer, dan komen de tussenstations precies uit in Meuvy aan de Maas (Mosa) en in Soulosse-sous-St.-Élophe (Solimariaca). Bij het gebruik van mijlen met een lengte van 2,22 kilometer moeten we fouten in de afstanden aannemen en wordt het een kwestie van raden. En waar gaan we dan beginnen? In Toul of in Langres?

De route die Aerts noemt, van Atuaca naar Noviomagi, is echter allerminst boven twijfel verheven. Er is zelfs een drukke discussie gaande over de ligging van Atuaca en de streek waarin de Tungri woonden. Het zou mij ook niet verbazen als *Catualium* uiteindelijk heel ergens anders blijkt te liggen dan Theo Aerts vermoedt.

3. "Opmerkelijk is dat de landmeetkundige Hyginus elders, over zijn eigen vakgebied sprekend - in verband met grensscheidingen van percelen - wel uitweidt over de verschillende soorten van Romeinse wegen enz. (zie *De generibus controversiarum* + Thulin 1913, p. 91), maar daarbij met geen enkel woord rept over de gebruikte wegeneenheid, hetzij *pes* of *leuga*."

De waarde van dit punt als *tegen*-argument ontgaat mij geheel.

4. "Relevant is ook dat de bijna wereldwijde geografie van de Peutinger-kaart (PK) geen speciale *leugae* vermeldt in het land van de *Tungri*. Daartegenover staat het feit dat de PK elders wel andere maten vermeldt, zoals *stadiën* in Griekenland of *parsangen* in Perzië (Weber 1976, II/14). Toegegeven: in bepaalde gevallen weten wij niet met zekerheid welke lengte-eenheid gebruikt werd, hetzij een Romeinse mijl of een Gallische mijl (zie Grenier 1934, II/1, p. 97-102)."

Hoewel ook dit geen *tegen*-argument is, is deze opmerking inderdaad relevant. Want er was natuurlijk helemaal geen speciale maat in het land van de Tungri. Als Hyginus zegt dat de Tungri zich bedienen van de *pes drusianus*, dan bedoelt hij niet dat de Tungri de enigen zijn. Als iemand zegt dat men in Engeland de *inch* gebruikt, dan bedoelt hij niet dat de inch buiten Engeland niet gebruikt wordt.

Pas nadat ik vele malen afstanden van de Peutinger-kaart en het Itinerarium Antonini met een passer op kaarten van Frankrijk had uitgezet, kwam ik tot de conclusie dat een *leuga* 2,5 kilometer lang moest zijn. De door Bruijnesteijn genoemde *pes drusianus*, waarvan er dan precies 7500 in een *leuga* gaan, beschouw ik als een extra aanwijzing dat die opvatting juist is. ■

Nog eens: Romeinse lengtematen.

Dr. W. Bruijnesteijn van Coppenraet

Het betoog dat Th. Aerts in SEMafoor (mei 2003, blz. 2) schreef als reactie op mijn artikel over de Romeinse lengtematen (SEMafoor, februari 2003, blz. 32) noopt mij helaas tot een weerwoord. Ik zeg „helaas", omdat ik vrees dat dergelijke randdiscussies de aandacht afleiden van de essentie van het oorspronkelijke artikel. Met een veelheid van woorden vertelt Aerts allerlei zaken, die niet of nauwelijks ter zake doen (de levensloop van Drusus, kaartjes met de verspreiding van volkeren, een alleen maar complicerende tabel die ik juist omwille van de overzichtelijkheid overbodig geoordeeld had, enz.), danwel herhaalt mijn uitspraken met andere woorden, daarmee de indruk wekkend dat ik er flink naast zou zitten.

Aerts begint zijn betoog met een uitwijding over meetapparatuur, als reactie op mijn terloopse (aan Pouls ontleende) opmerking over het meten van afstanden door marcherende legionairs hun passen te laten tellen. In dezelfde bron (Pouls) , en in dezelfde context worden de door Aerts bedoelde apparaten beschreven. Blijkbaar bijt het een en het ander elkaar niet. En dat is logisch, immers: het bedenken van een slim apparaat en de constructie en praktische toepassing ervan zijn verschillende zaken.

Het zal de lezer niet ontgaan zijn, dat de bedoelde (en vele andere) apparaten geen Latijnse, maar Griekse namen hebben. Aerts verwijst zelfs naar een Griekse uitvinder. De Romeinen waren goede vechters en kunstenaars, maar voor exacte wetenschap en techniek moest je bij de Grieken zijn. De onderwerping van de Grieken door de Romeinen (inclusief de traditionele „boekverbranding": de bibliotheken van Alexandrië en Carthago) is een ramp voor de wetenschap geweest. Pas vele eeuwen later – door tussenkomst van de Arabieren – hebben we een indruk gekregen van de Griekse prestaties, waar de Romeinen nauwelijks belangstelling voor hadden.

De beschreven apparaten – als ze al ooit verder dan de tekentafel gekomen zijn – zouden het waarschijnlijk nooit meer dan een paar mijl uitgehouden hebben. Ik citeer Pouls over de hodometer: „Zelfs Leonardo da Vinci slaagde er niet in om een werkend model te ontwerpen, ... Eerst in onze tijd is .... er in geslaagd een werkend model .... te construeren". We kunnen dus gevoeglijk vergeten dat dergelijke apparaten een rol zouden hebben gespeeld voor Romeinse kaarten en itineraria.

Ook de door Aerts genoemde meetkettingen waren volgens Pouls bij de Romeinen onbekend, maar zijn een gevolg van een vertaalfout.

Als Aerts beweert dat de voet een halve millimeter langer was dan ik betoogd heb, zou hij op zijn minst iets moeten zeggen over de wijze waarop dat vastgesteld is – anders dan alleen maar een auteur te noemen die die maat genoemd heeft – en waarom dat beter is dan wat ik beschreven heb. Ik ben op internet een betoog tegengekomen, waarin de leuga (met „hoge precisie" !) was bepaald door één enkele kaartafstand (Tours – Poitiers, 102,3 km) te delen door het aantal leugæ (42) volgens de Peutingerkaart.

En de heer Aerts zou ook moeten weten, dat je uitgaande van een voet in vier cijfers nauwkeurig geen lengte van een mijl kunt uitrekenen in zeven cijfers nauwkeurig ! Ik begrijp trouwens niet, hoe hij in de tabel (2e en 3e vakje onderaan) tot de conclusie kan komen dat de meter en de kilometer even lang zijn.

Echt terzake zijn pas de tegenargumenten tegen de Germaanse leuga, waarmee Aerts zijn betoog besluit:

1. *Je mag uit het bestaan van een Germaanse voet niet besluiten tot het bestaan van een daarmee verbonden leuga wegens het verschillende toepassingsgebied en de verschillende grootte-orde: een factor* (geen exponent !) *1000 of 1500.*

Elke Romein c.q. Galliër wist dat een mijl 1000 resp. een leuga 1500 voet lang was. Het lijkt me volslagen logisch dat een andere definitie van de voet dan ook tot een andere mijl/leuga leidt. Een herdefinitie van de meter zou ook gevolgen hebben voor de kilometer ! En als je weet dat er een Germaanse voet bestond, en er aanwijzingen zijn over een langere leuga, ligt het dan niet voor de

hand dat daar verband tussen bestaat, temeer daar de resulterende lengte precies klopt met de verwachting ? Trouwens, Aerts zegt zelf bovenaan blz. 5: *Dit uitgangspunt* (de Germaanse voet) *leidt uiteraard* (!) *tot lange leugæ.*

2. Het bestaan van de langere leuga zou al vlug een opmerkelijk verschil in afstanden veroorzaken. Catualium zou dan noordelijker liggen dan thans aangenomen.

De afstand Tongeren – Catualium bedraagt 53 km, zo nauwkeurig mogelijk nagemeten in de uitermate precieze Barrington-atlas. Wil dat overeenkomen met 30 leugæ dan heb je leugæ van 1767 m nodig, en dat is in ieder geval onzin. Dus òf de „thans aangenomen" positie van Catualium klopt niet, òf de Peutinger-afstanden zijn fout. Waarom nou juist zo'n dubieuze plaats als Catualium als voorbeeld genomen ?

Aerts vergeet, dat de hele discussie juist een gevolg is van de behoefte aan een „opmerkelijk verschil". Zie Van Veen e.a.

3. Hyginus, in een discussie over perceelgrenzen, soorten van wegen enz., zegt niets over de gebruikte eenheden.

Ik ken de genoemde bron (1913) niet, maar als ik een verhandeling zou schrijven over de genoemde onderwerpen, zou ik ook niet beginnen over de afwijkende eenhedenstelsels in bijv. Engeland, zeker niet als eenheden überhaupt niet aan de orde zijn.

4. De Peutingerkaart vermeldt geen speciale Germaanse leugæ, maar wel andere speciale eenheden, zoals de stadiën en parasangen (Weber 1976).

Pardon, het is niet de PK, maar Weber die dat doet. De PK gebruikt wel parasangen (6 km) en Indische mijlen (3 km), maar noemt ze nergens (net als de Germaanse leugæ, dus !). De PK geeft één keer een afstand op in stadiën omdat het een afstand over zee betreft (dat was gebruikelijk). En die ene keer zet hij voor alle zekerheid de eenheid erbij.

(5.) Het is ongepast te spreken over Germaanse leugæ zolang daar geen bewijzen voor aangevoerd kunnen worden.

Dus je mag pas gaan zoeken naar iets als je het eerst gevonden hebt ? Vele ontdekkingen beginnen als veronderstellingen, waar dan achteraf de bewijzen voor gezocht worden, en de juistheid getoetst kan worden.

En dan – juist voor dat laatste punt – een aardige afsluiter:
Antoninus Augusti gebruikt voor heel Gallië en Germanië boven de Loire de leuga, maar hij noemt ze slechts op drie routes. In alle andere gevallen schrijft hij (uit onachtzaamheid of macht der gewoonte) gewoon m.p. Die drie zijn:
a) het traject Lyon – Autun – Troyes – Reims – Soissons – Boulogne.
b) het traject Trier – Keulen.
c) het traject Keulen – Kleef.
In de eerste twee gevallen heten het gewoon leugæ. Op het traject Keulen – Kleef heten het *leg. ala.* En wat zou dat nou betekenen ? Mag ik eens een gok doen ? *Leugæ alamannæ, lieues allemandes ofwel Germaanse leugæ !*

* * *

N.B. Op www.shaunf.dircon.co.uk/shaun/metrology/feet staat een aardig artikel van A.F. Whillock, *ancient feet*, waarin de Drusian, Belgic of Northern foot voorkomt. Deze maat zou ook een rol gespeeld hebben bij het ontstaan van het Engelse eenhedenstelsel. Elders wordt dezelfde voet ook aangeduid als Saxon of Germanic foot.

N.B. Merk op, dat drie Germaanse voeten (pedes Drusiani, zoals in mijn artikel voorgerekend) nog geen 2 mm afwijkt van de hedendaagse meter. Puur toeval, of een diepere historische achtergrond ? De website www.world-mysteries.com/johnneal1 probeert uit te leggen, dat alle oude en nieuwe eenheden langs een ingewikkelde weg (pre-)historisch samenhangen.

* * *

Caesar en de Bataven

Alex Laenen, Breda

Er werd en wordt driftig gespeculeerd over de relatie tussen Caesar en het Eiland der Bataven. Maar het valt te betwijfelen of de Romeinse generaal daadwerkelijk naar het Nederlandse rivierengebied ten oorlog trok. De argumenten pro en contra op een rij.

De bezoeker van het Themapark 'Archeon' in Alphen aan den Rijn beleeft drie millennia van Nederland: hij doorkruist hier de Prehistorie, de Romeinse Tijd en de Middeleeuwen. Het gebodene, een dagvullend programma, is onderhoudend en leerzaam tegelijk. En een handige 'Parkgids', die bij de entree is inbegrepen, voert ons langs diverse, historisch verantwoorde objecten en verschaft overal tekst en uitleg bij. Het geheel lijkt een schoolvoorbeeld van gefundeerde experimentele archeologie. De 'Parkgids' bevat echter ook passages van twijfelachtig allooi. De 'Romeinse Tijd' bijvoorbeeld laat men beginnen met de komst in 55 v. Chr. van Gaius Julius Caesar naar het zuiden van Nederland. De samenstellers van de 'Parkgids' noemen dit een "bliksembezoek": de Romeinse veldheer stelde hier orde op zaken en vertrok vervolgens weer. Dit bezoek wordt van belang geacht omdat Caesar er "iets" over opschreef en zodoende de Nederlandse Prehistorie afsloot. Overigens laten de samenstellers de Romeinse periode voor Nederland pas echt beginnen met de komst van Drusus, stiefzoon van keizer Augustus, in 12 v. Chr. naar "het eiland der Bataven". Drusus bestreed vandaar uit de Germanen. Maar hoe realistisch is dit beeld dat de Archeon-bezoeker krijgt voorgeschoteld?
In het algemeen wordt het 'eiland der Bataven' gewoontegetrouw gesitueerd in zuidelijk Nederland en met name toegespitst op de Betuwe en de regio-Nijmegen. Drusus zou onder Augustus, keizer tussen 27 vóór en 14 na Christus, vanuit deze regio tegen Germaanse stammen in 'Duitsland' militaire operaties hebben uitgevoerd. Dat Drusus op campagne ging, is buiten kijf. Maar of de Betuwe en het Bataven-eiland synoniem zijn is vers twee.
Julius Caesar voerde een mensenleeftijd eerder ook al campagne richting het Eiland der Bataven. Hij noemde dit operatiegebied althans in zijn verslag van de door hem begonnen en gewonnen oorlog tegen de Galliërs, de 'Commentarii de bello Gallico', Boek IV-10. In dit hoofdstuk van 'de Gallische oorlog' verhaalt Caesar over de oorsprong van de Mosa in de Vogezen; die rivier vloeide samen met een arm van de Renus, bij hem Vacalus geheten, en bakende het Eiland der Bataven af, het Insula Batavorum. Omdat de geleerden het er unaniem over eens zijn dat Mosa 'Maas' betekent, Renus 'Rijn', Vacalus 'Waal' en Insula Batavorum identiek is aan de Betuwe en omgeving, moest Caesar dus beslist onder meer in Limburg, Brabant en in het land van Maas en Waal geopereerd hebben, evenals naderhand Drusus deed.
Hier lijkt geen twijfel mogelijk, zoals ook de samenstellers van de 'Parkgid' gedacht moeten hebben. Zij sleurden dan ook Nederland zo snel mogelijk de Prehistorie uit en loodsten het de schriftelijk gedocumenteerde, 'beschaafde' Romeinse Tijd binnen.
Niettemin lijkt twijfel op zijn plaats. Die rijst met name als we in reeds oudere commentaren op Caesars 'Commentarii' lezen dat de passage over het Bataven-eiland wel eens een interpolatie zou kunnen zijn - een invoegsel uit later tijd van een geleerde kopiist, dat daarom geen originele waarde bezit. Gewezen wordt dan op (vermeende) onnauwkeurigheden in Caesars tekst in geografisch en taalkundig verband. Zo sprak de Leidse hoogleraar dr. A.W. Byvanck, befaamd oudheidkundige, in de jaren veertig van de vorige eeuw in dit verband van "vrij verwarde passages over de rivieren de Maas en de Rijn".[1] In de jaren vijftig betwistte de Nijmeegse hoogleraar dr. R.R. Post eveneens de geografische kennis van Caesar. Diens passages over rivierenloop beschouwde ook hij als onnauwkeurig en onduidelijk, terwijl hij de paragraaf over de Bataven aanwees als naderhand ingevoegd.[2] Maar ook nog in de jaren zestig werd uitgegaan van een weinig serieus te nemen interpolatie, blijkens de Caesar-vertaling in de prestigieuze reeks 'Klassieke Galerij'.[3] Men wist kennelijk niet goed raad met de mededelingen van de Romeinse generaal, die wél met Nederland in verband werden gebracht maar daarop bij nadere beschouwing niet van toepassing leken te zijn. Dus moest Caesar aardig in de war zijn geweest! De vraag is echter wie hier werkelijk op het verkeerde spoor zat: Caesar of Byvanck en zijn epigonen. Die vraag klemt temeer, omdat zelfs Byvanck erkende dat de veldheer zich vóór zijn Gallische veldtocht uitvoerig en zorgvuldig had gedocumenteerd; zijn rapportages konden dan ook onmogelijk ver van de waarheid afwijken.[4] Maar toch... Verondersteld werd dus dat de Romeinse oorlogsmachine weliswaar over zuidelijk Nederland rolde, maar dat Caesars verslaggeving onder meer op het punt van het Bataven-eiland op alle fronten mank ging. Dat is nog maar de vraag, en het wekte ook onze bevreemding en achterdocht.
Afgezien van de propaganda-dichtheid van Caesars mededelingen - zijn boek diende immers om vriend en vijand in Rome te overtuigen van de noodzaak van deze koloniale oorlog en van zijn kunde in het militaire bedrijf, daar was hij behalve briljant generaal ook geslepen politicus voor - mag beslist

niet worden uitgesloten dat Caesars routebeschrijving annex vermelding van het Insula Batavorum geenszins op (zuidelijk) Nederland slaat. Sowieso moet een geniaal veldheer als Caesar zijn operatieterrein op zijn duimpje hebben gekend, alleen al om strategische en logistieke redenen; hij begaf zich ongetwijfeld niet in 'terra incognita'. Een motief voor een veronderstelde verwarring valt dan ook eigenlijk niet te ontdekken. Bovendien was in zijn tijdvak van Bataven in de Betuwe e.o. totaal geen sprake: in de vakliteratuur verhuist immers deze bevolkingsgroep, zogezegd als afsplitsing van de Chatten uit Hessen (D.), pas in een latere periode (onder Augustus?) naar het land van Maas en Waal. De logica is dan ook zoek als men de Bataven in Caesars tijd met hem en Nederland in verband wil brengen. Kan Caesars beschrijving in Boek IV-10 dan niet op een totaal andere regio van toepassing zijn?

Een vraag stellen is haar beantwoorden. In feite moet de kwestie nog scherper gesteld worden: heeft Caesar wel in zuidelijk Nederland geopereerd?

Een korte rondgang door oudheidkundige vakliteratuur van de jaren na 1970 leert opmerkelijke zaken. De klassiek-archeoloog prof.dr. W.A. van Es, destijds directeur van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB), sprak al in 1972 als pertinente mening uit: "De schriftelijke overlevering biedt dan ook geen doorslaggevende argumenten om de Romeinse tijd in ons land met de periode van Caesar te laten beginnen. Archeologische aanwijzingen daarvoor zijn er al evenmin."[5] Eind jaren tachtig hield historicus Lex Lammen eveneens de deur wagenwijd open voor de mogelijkheid dat Julius Caesar geenszins met de bewoners van het toenmalige Nederland in contact is geweest: daarvoor strekten zich zijns inziens diens operaties gewoonweg niet ver genoeg naar het noorden uit. "50 v. Chr. - Romeinen in ons land" noemt hij "te voorbarig"; daarvan kon onder Caesars bewind beslist geen sprake zijn.[6] En genoemde Van Es sprak in 1994 nogmaals als stellige opinie uit dat de Bataven pas ná Caesar arriveerden, dat diens militaire operaties zuidelijk Nederland nauwelijks of niet hadden beroerd en dat de Romeinse Tijd hier pas werkelijk met de komst van Drusus begon.[7] Kortom, Caesars verhaal hangt blijkbaar in de lucht: wél een Insula Batavorum, maar geen archeologica of indicaties anderszins die dit verhaal ondersteunen voor wat betreft Nederlands vroege geschiedenis oftewel de Late IJzertijd. Is de fameuze passage uit 'de Gallische oorlog' dan toch een interpolatie? Daarvan rept bijvoorbeeld Van Es geenszins en ook recente vertalingen en bewerkingen van Caesars 'Commentarii' laten deze passage intact, al spreken sommige bewerkers er nog steeds hun bedenking over uit. Anderzijds komt niemand met een verklaring voor die geheimzinnige kopiist en diens eventuele motivatie om Caesars oorlogsverslag naar eigen goeddunken aan te vullen. Zo kan men wel álles beweren. Overigens verbaasde Van Es zich er niet minder om dat van Drusus' militaire bouwactiviteiten tijdens diens Germaanse campagne geen spoor viel te ontdekken langs de Rijn, hoewel Drusus vanaf het Bataven-eiland zijn offensief lanceerde en hij langs de 'Renus' talrijke kampementen liet bouwen.[8]

Alles welbeschouwd zijn in het algemeen de classici, historici en archeologen het er over eens dat de in dit verband genoemde termen als Mosa, Renus, Vacalus en Insula Batavorum op de Nederlandse situatie betrekking hebben, al levert Caesars geschrift in feite onoverkomelijke moeilijkheden op en Augustus' stiefzoon al evenzeer. Het heeft er inmiddels dan ook alle schijn van dat deze klassieke Latijnse benamingen en geografica wel evenmin op Nederland van toepassing zijn als Caesars campagnes in dit land. Veeleer lijken ze juist in relatie te staan met het werkelijke operatieterrein van de Romeinse opperbevelhebber en zijn geavanceerde troepenmacht, in dit geval speciaal Noord-Frankrijk. Want ook het huidige België schijnt van oorlogsperikelen gevrijwaard te zijn gebleven; de archeologie wijst evident in die richting en sluit deze vroeg-Romeinse aanwezigheid uit.[9] En de verwarring stijgt ten top als zelfs nog in recente Nederlandse vakliteratuur een andere door Caesar bevochten bevolkingsgroep als de Menapiërs ter hoogte van Noord-Brabant en Zeeland worden neergezet, grenzend aan de woonplaats der Bataven alias het Bataven-eiland. Maar de Menapiërs hoorden thuis in Frans-Vlaanderen rond Cassel, zoals ook Franse studies aantonen. Daar woonden zij als buren van de Morini, rond Boulogne.[10] Beiden waren op en top Gallische stammen, zoals ook Caesar zelf woordelijk aangeeft; er is dan ook geen reden hen verderop in Germaans gebied onder te brengen.[11]

Het zal inmiddels duidelijk zijn dat niet Caesar aan grenzenloze verwarring ten prooi was, maar de Nederlandse oudheidkundigen dit waren en nog steeds zijn. In feite weten zij gewoonweg geen raad met de lokalisaties in Caesars werk, al menen zij beter te weten waar hij opereerde dan de generalissimo zelf! Recent nog demonstreerden classici als dr. Vincent Hunink (KU, Nijmegen) en Jona Lendering (VU, Amsterdam) dit nadrukkelijk in hun publikaties. Hunink karakteriseert de bekende rivieren-passage weliswaar als "inhoudelijk en tekstueel problematisch", met vrijwel zekere interpolaties. Niettemin huizen in zijn Caesar-vertaling de Bataven op hun Eiland in het omstreden rivieren-gebied van de Betuwe e.o., met de Menapiërs als buren, hoewel die in zijn optiek in het huidige België verbleven evenals hun naburen de Morini![12] Lendering dan volgt het spoor van Hunink

Het Morinenland vanaf de prehistorie tot de vierde eeuw n.Chr.
(uit: G. Coolen, *La Morinie ancienne*, p. 4).

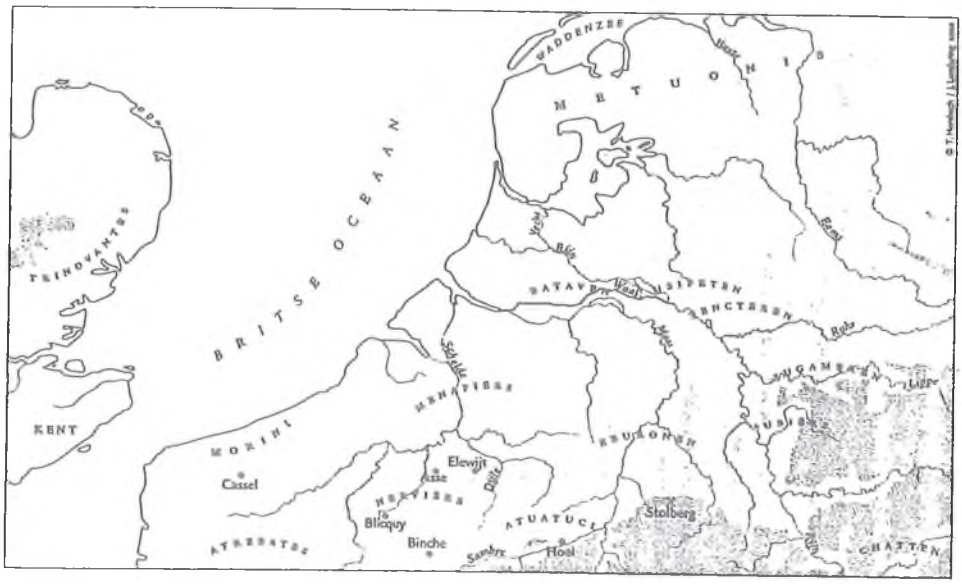

De lage landen in de tijd van Caesar

J. Lendering, De randen van de aarde, p. 19

en komt met dezelfde voorstelling van zaken op zijn landkaart, met de Bataven in de Betuwe ten tijde van Caesars oorlog, al beweert hij Caesar niet helemaal te vertrouwen![13] Overigens wonen ook bij hem de Menapiërs eerst in Noord-Brabant en vervolgens opeens in Frans-Vlaanderen, zondere nadere verklaring... Bijzonder grijs ook maakte het onlangs nog publicist M. Hegener in zijn speurtocht naar Romeinen en Bataven in Nederland.[14] Hij plaatst niet alleen de Bataven op hun bekende locatie, maar laat zelfs Caesar Nederland bezetten tot aan de Rijn... In het licht van uitspraken als die van de boven geciteerde, voormalige ROB-directeur dr. Willem van Es zijn dit allemaal wel heel merkwaardige voorstellingen van zaken.

Conclusie

De vraag dringt zich dan ook sterk op waarom dergelijke mythen, zoals die van de Bataven en hun woonplaats in midden-Nederland zo ongeveer ten tijde van Caesars campagnes, nog in stand worden gehouden. Daarmee belanden we op het punt waar nu eigenlijk de schoen wringt in dit hele betoog. Immers: zo'n 150 jaar later verhaalt ook de Romeinse geschiedschrijver Tacitus van het Batavenеiland aan de Renus en de Vahalis, zijn bewoners die aan de rand van de Gallische kust woonden en van hun betrokkenheid bij de omvangrijke opstand tegen het Romeinse gezag onder hun leider Julius Civilis. En nu worden de bij Tacitus vermelde geografica, die in feite identiek zijn aan die bij Caesar, wél geaccepteerd voor de regio-Nijmegen, de Betuwe e.o. De stad der Bataven, Batavodurum, vanaf de tweede eeuw Noviomagus geheten, is dan vanzelfsprekend identiek aan het latere Nijmegen. En wanneer einde achtste eeuw Franken-keizer Karei de Grote te Noviomagus aan de rivier de Vahalis bij het Insula Batavorum een fraai paleis laat bouwen volgens zijn vertrouweling en biograaf Einhard, staat niets de Nijmeegse geschiedschrijving meer in de weg om de Bataven als verre voorouders en de keizer als zijn grote zoon aan het hart te drukken. Niettemin blijven ook hier de archeologica in gebreke: Nijmegen blijkt destijds vóór alles een Romeinse kolonie te zijn geweest, terwijl de vermeende Karolingische bloeiperiode geenszins spoort met de resultaten van de opgravingen, die veeleer wijzen in de richting van een bescheiden (continue?) bewoning zonder enige koninklijke allure, alle edities van het 'Bronnenboek van Nijmegen' ten spijt. Nijmegen kent dan wel een Batavierenweg en een Keizer Karel-plein, maar de meningen zijn verdeeld over de vraag of die in feite niet een oneigenlijk historisch beeld invullen.[15]

Zoals de lezers van *SEMafoor*, en anderen, genoegzaam bekend is heeft al sinds de jaren na 1950 de toenmalige adjunct-archivaris van Nijmegen, Albert Delahaye, die vraag onverkort positief beantwoord in tal van lezingen, artikelen en boekwerken. Hierin betoogde hij al vele jaren geleden onder meer dat de Gallische oorlog van Caesar aan het toenmalige Nederland totaal voorbij is gegaan en dat de 'noordlijn' van diens campagnes op de grens van het huidige Frankrijk lag.[16] 'Caesar in Nederland' lijkt inmiddels, zeker in archeologische kring, een opvatting te zijn die tot het verleden behoort. Het siert echter de historicus Albert Delahaye dat hij daar al lang geleden achter was gekomen in zijn analyse van Caesars journaal; zó heeft hij toch nog postuum zijn gelijk gehaald. Het wekt dan ook verwondering dat een auteur als J. Kreijns onlangs nog in *SEMafoor* betoogde dat Caesar terdege op campagne was geweest in het Nederlandse rivierengebied; daarmee zou het ongelijk van Albert Delahaye bewezen en diens theorie dus ongegrond zijn.[17] In het licht van het voorafgaande lijkt dat een zeer twijfelachtige, zo niet onhoudbare stelling.

---

[1] A.W. Byvanck, Nederland in den Romeinschen tijd. Leiden, 1944. Deel I, p. 49.
[2] R.R. Post, Handboek tot de staatkundige geschiedenis der Nederlanden. Dl. 1. De Middeleeuwen. Den Haag, 1959, p. 9-10.
[3] Caius Iulius Caesar, De Gallische Oorlog. (Vertaling Dr. J.J.A.L. Humblé, in de reeks "Klassieke Galerij".) Amsterdam, 1965, p. 98-99.
[4] Byvanck, a.w., p. 34-35.
[5] W.A. van Es, De Romeinen in Nederland. Bussum, 1972, p. 25.
[6] L. Lammen, Drusus in de Betuwe. De komst van de Romeinen in Nederland. Baarn, 1989, p. 71-72.
[7] W.A. van Es, Bataven in het Kromme-Rijn gebied?, in: Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland. Van Traiectum tot Dorestad, 50 v. C. - 900 n. C. Redactie: W.A. van Es en W.A.M. Hessing. Utrecht-Amersfoort, 1994, p. 22.
[8] Van Es, De Romeinen in Nederland, p. 78.
[9] Mededeling prof. H. Thoen; Archeologische lezing te Haringe (B.), d.d. 30-11-1997.
[10] G. Coolen, La Morinie ancienne. Saint-Omer, 1959, p. 4; R. Delmaire, Etude archéologique de la partie orientale de la Cité des Morins (Civitas Morinorum). Arras, 1976, p. 37.
[11] Vgl. Caesar, De bello Gallico, III-28.
[12] Gaius Iulius Caesar, Oorlog in Gallië & Aulus Hirtius, Aanvulling op Caesars Oorlog in Gallië. (Vertaling Vincent Hunink.) Amsterdam, 2000, p. 254, 272-273.
[13] J. Lendering, De randen van de aarde. De Romeinen tussen Schelde en Eems. Amsterdam, 2000, p. 19, 22, 60.
[14] M. Hegener, Op het spoor van Romeinen en Bataven. Utrecht, 2003, p. 1.
[15] Vgl. Ook P. van Overbeek, Is Nijmegen Noviomagus?, in: *SEMafoor* 4-1, februari 2003, p. 16-18.
[16] Vgl. A. Delahaye, Germania = Frans-Vlaanderen bij Caesar-Strabo-Plinius-Ptolemeus. Bavel, 1997. (Uitgave Stichting Albert Delahaye, Hof 6, Bavel)
[17] J. Kreijns, Willibrord in Maastricht, II, in: *SEMafoor* 4-1, februari 2003, p. 22-23.

Athene in de Pyreneeën
Middeleeuwse etymologie

Ad Maas, Leende

Bij uitgeverij Frontier Publishing is onlangs een zeer opmerkelijk boek verschenen onder de titel *Nostradamus en de erfenis van de Tempeliers*. Over het zoeken naar de schat van de tempeliers is al veel (onzin) geschreven, daar willen we geen aandacht aan besteden. Interessant is dat in het boek het werk van Nostradamus bekeken wordt door iemand (namelijk Rudy Cambier) die thuis is in het Picardisch en die vanuit die studie uitkomt op een buitengewoon merkwaardige toponymische kwestie die wel het werkterrein van SEM raakt.

Het plagiaat van Nostradamus

In de publicatie wordt aannemelijk gemaakt dat het boek *"Voorspellingen van Nostradamus"* niet door de Provençaal Nostradamus geschreven is circa 1550 , maar dat Nostradamus een werk uit de periode rond 1325 bewerkt heeft en naar zijn hand heeft gezet. Dat werk was een gedicht dat samengesteld was uit tien *Centuries*, opgesteld door de Cisterciënzer monnik Yves de Lessines, prior van de Cisterciënzenabdij van Cambron in het Belgische Henegouwen. De Lessines schreef in het Picardisch.
Nostradamus bewerkte dit gedicht door van beschrijvingen voorspellingen te maken en gaf het onder eigen naam uit. In de zestiende eeuw namen voorspellingen -horoscopen en astrologie-almanakken- een belangrijke plaats in op de drukwerkmarkt. Godsvruchtige boeken van allerlei soort werden ook goed verkocht, evenals werken op het terrein van de alchemie. Met voorspellingen was goed te verdienen, en Nostradamus leverde met zijn diefstal een tamelijk originele bijdrage aan die economie. Wat Nostradamus plagieerde, dat bleef van hem bekend, maar het werk dat hij wel zelf vervaardigde raakte in vergetelheid. En achteraf gezien moet Nostradamus daar erg gelukkig mee zijn. Want - voorzover ze bekend zijn- kwamen zijn voorspellingen zelden uit. Zo voorspelde hij dat de zoon van Catherine de Médici (Karel IX) 90 jaar zou worden, maar hij overleed op 25-jarige leeftijd. Ook de voorspelling dat deze Karel in het huwelijk zou treden met Elisabeth van Engeland was een blunder van stevig formaat. Hiermee verlaten wij het terrein van de voorspellingen en proberen weer te gaan werken op basis van feiten.

Henegouwen of Zuid-Frankrijk?

In de Centuries van Yves de Lessines staat de volgende passage:

Le camps du temple de la vierge vestale
Non eslongne d"Ethene monts pirrennees
Le grand conduit est cache dans la malle
North getez fleuve et vignes matinees

Als u moet voorspellen (vooruit dan maar) waar we de vetgedrukte regel moeten situeren dan krijgt u het moeilijk: hoe kun je zowel in de buurt van Athene en de Pyreneeën zijn als je weken moet varen om van de ene naar de andere plaats te gaan? Cambier krijgt nu de kans om te putten uit zijn omvangrijke taalkundige kennis in verband met het gebied waar De Lessines zijn werk schreef. Athensis (evenals Athenis, Athenes, Ethene of Ethen) is namelijk Ath in Henegouwen, in de Middeleeuwen een van de machtigste vestingen in dat gebied. Wie in de registers van bedevaartsplaatsen als Rome of Compostella veel Grieken meent aan te treffen, moet toch even uitkijken.
Maar het verhaal wordt nog merkwaardiger. Hij schrijft het woord "pirrennees" met twee maal een r (in het woord staan 3 keer tweetallen van dezelfde letter). Nu blijkt dat de zuidoostelijke flank van de heuvelketen die Ronse omsluit in het oud-Picardisch *pir rennees* (= harde weg naar Ronse of Renaix) betekent. In de tijd dat De Lessines werkte was Ronse de vierde stad van Vlaanderen en Vlaanderen was toen de rijkste streek van Europa. Cambier stelt nu dat alle Pyreneeën waarvan sprake is in de Centuries slaan op Ronse, op één uitzondering na en in dat geval is inderdaad het gebergte in Zuid-Frankrijk bedoeld. De mont Lebron die in dit gedicht genoemd wordt, ligt dan ook niet in de Pyreneeën maar betreft het gebied van de heuvels bij Ronse, dat vóór de dertiende eeuw Bronnenberg werd genoemd.

Conclusie

Als dit verhaal klopt dan wordt weer eens bevestigd hoe voorzichtig we moeten zijn met het lokaliseren van namen van plaatsen, rivieren, gebergten. Tevens wordt duidelijk hoe oude toponiemen, die nu niet meer bekend zijn, een rol kunnen spelen in oude teksten: wat ons onbegrijpelijk voor komt, was ooit erg duidelijk. Of kennis van de Pyrreneeën van Ronse leidt tot andere historische inzichten moeten we afwachten. Bekend is de uitspraak van Strabo dat de Renus parallel loopt aan de Pyreneeën. Uit de context blijkt dat het bij Strabo gaat om de grenzen van Gallia en dus moeten we dan denken aan het beroemde gebergte in Zuid-Frankrijk. Blijft over wie er parallel aan dit gebergte loopt: de Schelde of de Rijn. Wie loopt nu het meest parallel: de Schelde of het gebied van de Neder-Rijn ? Voor de Studiekring Eerste Millennium is wellicht de volgende uitspraak van Cambier het meest intrigerend:

*"Alle middeleeuwse geletterden speelden het "**etymologies**" spel op de manier van Isodore van Seville. Het is hier niet de geschikte plaats om de verbazingwekkende invloed te bespreken die de etymologie uitoefende in alle domeinen van de middeleeuwse gedachten. Hoe ongerijmd het ook mag schijnen, het waren fouten van de etymologen die het meeste effect voortbrachten. Hun fundamentele vergissing bestond erin dat ze het verband tussen de woorden legden op basis van hun gelijkenis, en niet op basis van bewezen filiatie".*

Duinkerke(n), een spellingkwestie

Redactie

De redactie heeft tot nu toe wat betreft de schrijfwijze van de genoemde plaats steeds de schrijfwijze 'Duinkerken' gehanteerd. De leidraad voor deze schrijfwijze was *Van Dale*. Regelmatig worden we vanuit Belgische en Franse hoek bestookt met de opmerking dat de schrijfwijze Duinkerken onjuist is en dat de plaatsnaam zonder n moet worden geschreven. Om aan de discussie een einde te maken heeft de redactie de hulp ingeroepen van de Taaladviesdienst van het *Genootschap Onze Taal.*
Voornoemde dienst liet ons bij monde van Wouter van Wingerden het volgende weten. "De spelling Duinkerke is de juiste; het gaat, net als in enkele Vlaamse en Zeeuwse plaatsnamen, om een enkelvoudig 'kerke'. Her en der komt wel de spelling 'Duinkerken' voor, bijvoorbeeld in *Van Dale* (1999) en in de nieuwste *Grote Bosatlas*, maar de *Spellingwijzer Onze Taal* (2002) en de *Winkler Prins Encyclopedie* vermelden 'Duinkerke'. Enkele ander naslagwerken nemen beide varianten op.
Een mogelijke verklaring voor het voorkomen van 'Duinkerken' is dat de vrouwelijke enkelvoudsvorm 'kerke' voor 'kerk' in een groot deel van het Nederlandse taalgebied ongebruikelijk was. Daarom is 'kerke' in de alom bekende plaatsnaam 'Duinkerke' herhaaldelijk geïnterpreteerd als een meervoud, en schreef men 'Duinkerken'".

Op grond van het bovenstaande heeft de redactie besloten vanaf heden uitsluitend de schrijfwijze Duinkerke te hanteren.

Ing-namenvergelijking Vlaanderen, Friesland, Westfalen

Albert Mantingh, Dwingeloo

In *SEMafoo*r, 4, 2, blz. (mei 2003) verwees ik naar de grote overeenkomst in ing-namen in de oude Tencteri-gebieden; volgens vele onderzoekers zijn dit het gebied bij Nijmegen, het Lippegebied en Drenthe.

Bekend is ook de grote migratie tussen gebieden in Scandinavië, Engeland en Vlaanderen. Deze ing-namenvergelijking kan tevens een toetssteen zijn voor andere theorieën betreffende bevolkingsmigraties. Bijgaande tabel geeft een overzicht van de resultaten van de ing-namenvergelijking tussen diverse gebieden.
Enkele resultaten:
Engeland heeft een zeer grote overeenkomst met Denemarken, Noorwegen, Zweden en West-Vlaanderen. Dat voornoemde percentages zo hoog zijn, mag men toeschrijven aan de migratie van Angelen en Saksen en daarna nog eens de Vikingen. Vergelijkt men Engeland met heel Duitsland komt men slechts op 25%. Noord-Duitsland komt op een percentage van 30%.
Het grote percentage van Drenthe met Noord-Westfalen zou volgens de Drenthe-Tencteri-theorie toe te schrijven zijn aan de oude woongebieden van de Tencteri. Met het kleine Lippegebied heeft Drenthe zelfs een overeenkomst van 62%.

Friesland heeft een grote overeenkomst met de provincie Antwerpen en Engeland. Duidt de grote overeenkomst tussen Antwerpen en Friesland op de door Albert Delahaye verondersteld trek van Friezen uit Vlaanderen naar het huidige Friesland? De relatief grote overeenkomst tussen Engeland en Friesland zou dan toegeschreven kunnen worden aan hetzelfde voedingsgebied Antwerpen en West-Vlaanderen. Opvallend is de grote overeenkomst tussen Friesland en Noord-Westfalen. Heeft Albert Delahaye gelijk met een migratie van Vlaanderen (Antwerpen + West-Vlaanderen) richting Westfalen? Hebben zowel Friesland als Westfalen een grote bevolkingsgroep uit Vlaanderen gekregen?
Dat aangrenzende gebieden dikwijls een grote overeenkomst in deze oude inge-namen hebben, ligt uiteraard voor de hand. Zo hebben Noord- en Zuid-Westfalen een overeenkomst van 55%, Achterhoek en het aangrenzende Duitse gebied 55%, en Drenthe en Twente een overeenkomst van 56% als men de ink-namen in Twente buiten beschouwing laat. Bij de ink-namen gaat het blijkbaar om een aparte groep. Is het toeval dat deze percentages alle bij de 55% liggen?
Opvallend is het grote percentage tussen Noord-Westfalen enerzijds en Friesland, Noorwegen, Zweden anderzijds? Moet hier indirect een verband gezocht worden; namelijk eerst een migratie van Scandinavië naar Vlaanderen en vandaar weer naar Westfalen?

Dit onderzoek beschouw ik als een eerste aanzet voor een diepgaander onderzoek door andere onderzoekers. De populatie ing-plaatsnamen is veel verder uit te breiden dan hier aangegeven. In de hier genoemde gebieden buiten Nederland zijn op gedetailleerder kaarten meer ing-plaatsnamen te vinden en tevens zijn deze aan te vullen met oude ing-familienamen.
Het onderzoek naar de overeenkomst tussen Frans-Vlaanderen en Westfalen zou een nader onderzoek vergen.

Ing-namenvergelijking o.a. Vlaanderen, Friesland, Westfalen

De cijfers achter de namen geven de aantallen ing-namen weer. Voor Drenthe, Friesland en Twente zijn dit *ing-familienamen* en voor de andere gebieden *ing-plaatsnamen*.

	Friesland 265	Drenthe 320	Twente 168	N-Westfalen 58	Z-Westfalen 70
Nederland:					
Friesland 265	-	26%	20%	42%	17%
Drenthe 320	26%	-	33+	50%	36%
Twente 168	20%	33+	-	30%	35%
Duitsland:					
N-Westfalen 58	42%	50%	30%	-	55%
Z-Westfalen 70	17%	36%	35%	55%	-
België:					
West-Vlaanderen 56	32%	21%	20%	59%	18%
Oost-Vlaanderen 86	18%	21%	11%	6%	24%
Antwerpen 19	57%	47%	32%	58%	23%
Brabant 58	33%	29%	7%	29%	0%
Limburg 26	9%	8%	7%	21%	35%
Henegouwen 1	-	-	-	-	-
Frankrijk:					
Frans-Vlaanderen 41	38%	27%	33%	54/67%	34/51%
Noorwegen 24	40%	21%	16%	46%	19%
Zweden 63	42%	19%	0%	70%	22%
Denemarken 96	26%	16%	16%	23%	19%
Engeland 69	44%	28%	28/20%	56%	20%
België 226	20%	17%	13%		
	Noorwegen	Zweden	Denemarken	Friesland	België
Engeland	58%	52%	Oost 48 West 70	44%	49%

+ indien alleen de ing-namen in Twente genomen worden en niet de ink-namen wordt het percentage 56.

Toponymie van de plaatsnamen eindigend op inge(n)

Frank Puylaert, Gent (B.)

Inleiding

In Vlissingen is tumult ontstaan, omdat een projectontwikkelaar appartementen en ongetwijfeld een winkelgalerij wil bouwen, waar nu het Spuikompark ligt. Vlak achter de Boulevard en ook weer midden in de oude stad ligt er een waterpartij met riet omgeven. Al eeuwenlang, en de Vlissingers willen dat die Spuikom blijft. Terecht, want de oude kreekrest heeft te maken met het ontstaan van de nederzetting en de naam van Vlissingen.
Dit is een plaatsnaamkundig onderzoek naar de oorsprong van de naam Vlissingen en naar de tijd dat Vlissingen ontstond.
Enig historisch-geografisch onderzoek en literatuuronderzoek naar andere plaatsnamen, die eindigen op *–ingen*, dragen bij tot beantwoording van de probleemstelling.
Een voor velen van ons thans onbekende taalkundige P.L.Tack verzuchtte in 1932: "de verklaring van de plaatsnamen op -inge en -ingen behoort tot de meest ingewikkelde problemen der toponymie."(1).
De moed zou mij ontzonken zijn, had ik deze tekst onder ogen gekregen, voor ik dit onderzoek begon.
Dr. Rob Rentenaar voegt er dan nog aan toe "ze heeft nog niets aan haar geldigheid verloren. Nog steeds worstelt de toponymie met de vraag: hoe zijn zij gevormd, wanneer zijn zij gevormd en wat was hun betekenis op het moment van de vorming?"
Hiermee is meteen de probleemstelling van dit exposé geformuleerd. Wij gaan uit van de veronderstelling, dat er twee geheel verschillende plaatsnaamsoorten zijn eindigend op, -inge(n).
Wij zullen die na elkaar bespreken en vervolgens een aantal plaatsnamen nader bezien, die duidelijk moeten maken, dat er een onderscheid is te maken tussen vroegmiddeleeuwse nederzettingsnamen en laatmiddeleeuwse plaatsnamen, die eindigen op, -inge(n) en de veronderstelde betekenis hiervan.

Vroegmiddeleeuwse nederzettingsnamen eindigend op inge(n)

De toponymische verklaring van de plaatsnaam Vlissingen leek mij aanvankelijk gemakkelijk te vinden. Ik zou daartoe Maurits Gysseling's *Toponymisch Woordenboek* (2) raadplegen.
De eerste verrassing was, dat Vlissingen niet voorkomt in dit lijvige werk, waarin alle plaatsnamen voorkomen die geattesteerd zijn vóór 1266. Nou zegt dat niet alles, want volgens Van der Aa (3) zou er een vermelding zijn uit 1198 van een parochiekerkje in wat men later Oud-Vlissingen is gaan noemen. De eerste betrouwbare vermelding van Vlissingen vinden we in een charter van 1247. (*Zeeuwse Encyclopedie*) (4).
Vlissegem vermeldt Gysseling wel, met het jaartal 998. Hij geeft de volgende verklaring: Vlis < Flesko, een persoonsnaam; de uitgang *,-inga* betekent "bezit van, behorende bij, de clan van". De uitgang, -*heim*, gebruikelijk van de zesde tot in de negende eeuw, geeft aan de woonplaats, het vestigingsgebied.

In de vroege Middeleeuwen zien we nederzettingsnamen, die gevormd zijn uit een persoonsnaam, gevolgd door het collectiefsuffix, *-inga* in de betekenis van "bezit van". Wij geven enkele voorbeelden uit Schönfeld (5). Het Middenrijk, dat bij het Verdrag van Verdun (840) wordt toebedeeld aan Lothar, krijgt zo de naam Lotharinge. Van hetzelfde type zijn onder meer Poperinge -een bezit van Puper, reeds vermeld in de achtste eeuw. (De Seyn) (6). Chavet-inga leidt tot Saeftinge; Chavet is dan weer een persoon. Grifninga is een bezit van de graaf, dit is een uitzondering, de andere zijn voorbeelden van antroponymica.
Talrijker dan de nederzettingsnamen op, -inge zijn die, die op *-ingaheim* eindigen. Het element heim betekent "woonplaats" en is in de toponymie bewaard als, -gem en hem, in Nederland ook als, -um en, -om. Een plaatsnaam als Goringhem (<Gor-inga-heim) heeft dus als etymologische betekenis "woonplaats van de lieden behorende bij Gor. Het eronder liggende Woudrichem is daarmee de vestigingsplaats, "boerderij op het terrein" van Wouter / Walter's bezit-bewoners. Tientallen van deze plaatsen telde Nederland eertijds; afgeleiden hiervan zoals Hilversum, Dokkum en Woerkom, komen nog veelvuldig voor.
Wij verwijzen voor een overzichtelijke kaart van België van deze, -ingaheim-plaatsen gaarne naar Van der Hulst (7). Evenals op de Nederlandse kaart zien wij deze plaatsnamen verdeeld liggen over het hele land, in ieder geval niet alleen aan de kust. Hiermee onderscheiden deze vroegmiddeleeuwse plaatsnamen zich van de laatmiddeleeuwse, die wel steeds aan de kust zijn

-zie hierna-. Alle plaatsen afgeleid van -ingaheim danken deze benaming aan de invallende Germanen en fixeren zich hiermee in de periode, zeg zesde tot negende eeuw.

Vlissingen

We vermeldden reeds, dat Vlissingen voor het eerst officieel wordt genoemd in 1247. Bij Van Empel en Pieters (8) lezen we dat deze kustplaats bevloeid werd door verschillende waterlopen. Graaf Willem III legde van 1304 tot 1308 hier havens aan, waar nu het Bellamypark en de Spuistraat zijn gelegen. Waar in de tijd van Prins Willem I de andere haven lag, staan nu de spraakmakende scheefstaande flats, "de dobberende doosjes". Eertijds was de stad gekenmerkt door meerdere – "ingen", killen die hun verbinding met zee verloren tot kreekresten of via sluizen tot havens dienden. Later werden vele tot straten. Hun verloop is in het stratenplan goed herkenbaar.
In het Engels vertaald is Vlissingen "Flushing". Nu kán dat een verbastering zijn, maar waarschijnlijker is dat het te maken heeft met het Engelse werkwoord "to flush" in de betekenis van onder water zetten. Dat zou goed de door ons bedoelde situatie weergeven, waarin Vlissingen zich bevond op het moment van haar ontstaan.(met dank aan Jan Sanderse).

Toch doet zich in Vlissingen iets heel merkwaardigs voor. Nog stéédS ligt er een waterpartij, midden in de stad, de Spuikom, een restkreek van een diepe kil van weleer. In onze optiek zou dat de naamgever van de stad zijn. Noordelijk van wat men nu de Spuikom noemt lag eertijds een brouwerij. Het getij hield het rad draaiende.
De naam Spuikom moet eigenlijk inge zijn, omgeven met "vlissig" riet, zo dacht ik aanvankelijk. De verklaring voor vlis(s) moet men echter niet zoeken in vlas, vlis of lis, maar eerder in het Oudgermaanse woord Flessche en Vla(a)s "een op water drijvende plantenlaag" (Schönfeld.) (5). Vlis(s) heeft dus niets te maken met een waterfles noch met het fraaie kannetje van het Vlissingse wapen.
Belangrijk is de nog aanwezige kreekrest, een der -ingen, waaromheen de havenstad zich zal gaan ontwikkelen, gekenmerkt door de -naamgevende-, op waterdrijvende plantenlaag.

Vooruitlopend op de verdere bespreking van enkele steden en dorpen aan een inge gelegen, wijzen wij al op het grote verschil hier van Vlissingen uit de dertiende eeuw en de vroegmiddeleeuwse nederzettingsnamen. Hier -bij Vlissingen- is geen sprake van een *antroponiem*, een plaatsnaam samengesteld uit een persoonsnaam gevolgd door -inga. Het gezichtsbepalend element is hier de waterpartij, die afwatert door de stad.

Na vele eeuwen schorrenvorming en verlanding door duinvorming zien wij in de twaalfde en dertiende eeuw tientallen plaatsnamen ontstaan ook eindigend op -inge(n), maar nu in de betekenis van waterloop / kreekrest. Metonymisch gaat de waternaam over op de erbij liggende vestigingsplaats (*metonymie* is het verschijnsel dat een waternaam of hydroniem overgaat op de ernaast liggende vestiging).

Greveninge (B.) en Grevelingen (NL en FR)

Ter illustratie, maar hopelijk ook ter verduidelijking, zullen wij het verschil bespreken tussen Greveninge en de twee Grevelingen's, die zo verwarrend veel op elkaar gelijken, maar toch in betekenis geheel van elkaar verschillen en bovendien in tijd bijna vijf eeuwen uit elkaar liggen.

Greveninge, thans een polder onder Sint Anna ter Muiden bij Sluis, als Grifninga reeds vermeld in 737. Grifninga < grif, graaf en –inga, zijn bezit. Hier is toevallig niet sprake van een antroponiem in de strikte vorm omdat i. p. v. een persoonsnaam een titel/functie wordt gebruikt. De vroegmiddeleeuwse betekenis van Greveninge is hiermee: het bezit van de graaf (zoals Lotharinge, het bezit van Lothar is).

Grevelingen *(*NL) Het Nederlandse Grevelingen, thans een meer, duidt het grenswater aan tussen de graafschappen Vlaanderen en Holland, vanaf het begin van de 13e eeuw. (Henderikx) (9). De loop van de Scaldis, die sinds 840 grenswater was tussen West-Francia en aanvankelijk Lotharinge, weldra Oost-Francia, heeft zich verplaatst in 1134 (Dr. C. Dekker) (10) van boven naar onder het eiland Schouwen.{volgens Karel Brand (11) ontstaat de benaming van het eiland Schouwen uit Scadis-gouwe.}. De verplaatsing van de loop van de Schelde verklaart zo waarom we spreken van een Zeeland "bewesten" en "beoosten" de Schelde. Dit Grevelingen in de betekenis van het (grens)-water

van de graaf wordt gebezigd in de literatuur vanaf 1237. De Hollandse graaf Diederik III bezat een allodium over de Vlake, Overflakkee. De laatmiddeleeuwse betekenis van Grevelingen is hiermee des' graven-(grens)-water; trouwens ook nu nog ligt hier de grens tussen Holland en Zeeland.

Grevelingen, Gravelines (FR)
In 1163 legt de almachtige graaf van Vlaanderen, Philips van den Elzas, vier nieuwe havens aan om tegemoet te komen aan de behoeften van een aanwassende bevolking, vol ijver en vlijt: Grevelingen, Nieuwpoort, Diksmuide en ons Biervliet.
Dat Greve-, of op zijn Frans Gravelines, zal zijn naam wel te danken hebben aan die graaf, zo meende ik te mogen veronderstellen, maar pas op ! "zij is wel gegraven" zo deelde mij Trimpe Burger vriendelijk mee, dus ik zit er wel een beetje mee. Toch is deze Ingen hiermee wel in de tijd bepaald en een water, ontstaan door het doorgraven van de duinen naar een daar achterliggend water (in opdracht van de graaf.).

Voorlopige conclusie
In de twaalfde en dertiende eeuw, 1163 en 1237, zien wij, hetgeen verwarring kan veroorzaken, twee plaatsnamen verschijnen, die beide sterk lijken op het vroegmiddeleeuwse Greveninge. Maar zij zijn niet alleen 500 jaar ouder, er is nog een groot verschil, de uitgang -ingen duidt bij de laatste twee steeds op water. Het zijn hydroniemen, in de strikte zin bij het Grevelingen-meer, in de metonymische vorm bij Gravelines.
Nog niet typisch voor de hierna te behandelen –ingen-plaatsnamen is, dat ook de laatste twee zijn samengesteld uit het woord graaf en –inge. We zullen verderop zien dat er nog een zeer typisch verschil optreedt, wat het onderscheid gemakkelijker zal maken tussen de vroegmiddeleeuwse antroponiemen eindigend op -inge, en de laatmiddeleeuwse hydroniemen, hetgeen we per slot beogen aan te tonen.

Laatmiddeleeuwse plaatsnamen eindigend op *-ingen*
Om onze hypothese, dat -ingen in Vlissingen geen collectief nederzettingssuffix is, zoals in Lotharinge en Poperinge, als ook in de –ingaheim-namen, maar een oud hydronymisch bestanddeel, zullen we een aantal plaatsnamen bespreken, die ons inziens met datzelfde bestanddeel zijn gevormd. We bespraken reeds Vlissingen, Grevelingen-meer en Grevelingen-stad. Soms zijn het nog steeds waters, dan weer aan zee gelegen havens. Het is duidelijk dat de massale schorrenvorming, die tot inpoldering leidt en de duinvorming in de tussenliggende vier tot vijf eeuwen relatieve "rust aan de kust" de verlanding zo sterk bevordert, dat de eertijds aan zee liggende ingen, nu landinwaarts kunnen liggen, temidden van polders.
We willen eerst nog twee plaatsnamen bespreken in Zeeland, die interessant zijn omdat er dankzij het onderzoek van Dr. C. Dekker meer over bekend is hetgeen tevens bruikbaar is in ons onderzoek: Kruiningen en Kloetingen.

Kruiningen en Kloetingen
Kruiningen < "cruninge", zoals ze het nog uitspreken, komt net als Kloetingen (< kloot, bol en bal), van een hoogte in het terrein (1), gelegen aan een water. We moeten ons voorstellen, dat een langer van de zee afgesloten water, zo niet meteen zoet, vaak na een periode van verzuring, dan toch overgaat in bruikbaar drinkwater voor het vee. Dekker (10) bespreekt Kruiningen en Kloetingen uitgebreid. Wij verwijzen graag naar dit belangrijke werk. Hij onderscheidt kleinere oude terpen en grotere, waarop dorpskernen tot ontwikkeling komen in de twaalfde en dertiende eeuw. Zij hebben geen militaire betekenis, zoals de burgen. "Men moet het zoeken in de sfeer van de bescherming tegen de zee", schrijft J.A. Trimpe Burger (12). Verderop vervolgt hij "De kernheuvels zijn bedekt met de enorme hoeveelheden mest gevormd in de twaalfde en de dertiende eeuw. De eerder besproken veeteelt komt dan ter sprake, eerst schapen, dan rundvee, dat weer tot uitgebreide leerbewerking leidt" (10). "Het opwerpen van de woonhoogten", we citeren nu Dekker, "zoals wij ook bij Kruiningen zien, gaat de eerste bedijking vooraf", dan voor ons betoog van belang: "De restkreken, die aan de monding nog breed waren, zullen al wel vroeg zijn afgedamd, in de ringdijk zijn opgenomen. Het duidelijkste voorbeeld op Zuid-Beveland is de hoofdstraat in Biezelinge, die teruggaat op een dam in de restkreek van de kreekring Wemeldinge-Biezelinge.
Als dan de plaatsnamen ter sprake komen, slaat mij de schrik om het hart, is Dekker zelf ook al tot mijn conclusie gekomen? Maar neen, hij bespreekt slechts de plaatsen die eindigen op *-dam*, die mogelijk op dergelijke kreekafdammingen wijzen. Het verband tussen de steeds voorkomende kreek en de op -ingen eindigende plaatsnamen legt hij niet. In dit voortreffelijk werk over "zijn" Zuid-

Beveland zijn twee luchtopnamen opgenomen van Kloetingen en Wemeldinge waarop de ingen duidelijk weergegeven zijn als ovalen, bij Kloetinge de "Bijganck" geheten. Ten overvloede vermeldt hij, dat de dijk na 1134 nodig was "omdat al snel de diepere ligging wateroverlast gaf voor Kloetingen". Eerlijkheidshalve dient hier te worden opgemerkt,dat dezelfde situatie als bij onze -ingenplaatsen zich zeker vaker hebben voorgedaan. Wij verwijzen naar zijn bespreking van de plaatsen met -dam in hun naam. Hoe het ook zij, op de luchtopnamen is duidelijk te zien, hoe landinwaarts zich Kruiningen en Kloetingen formeren.Dan volgt de zeedijk de veelal ovale dieper liggende -inge, die dan later, na de afsluiting ook tot polder wordt. De Biezelinge blijft het langst open en blijft als inham in het dijkprofiel aldus zichtbaar.

In de voorlopige conclusie alludeerden wij reeds op een typisch kenmerk, dat zich voordoet bij vele –inge(n) plaatsnamen, "..de naam bevat een karakterisering van de natuur ter plaatse" (Rentenaar). Wij wijzen u er graag op dat juist die beschreven eigenschap accentueert, dat men hier te maken heeft met een hydroniem.
Het kwam al ter sprake bij Vlissingen, waar vlis(s) afkomstig is van een op water drijvende plant.

Biezelinge
Bieze geeft zo een kenmerk weer van deze inge. Biezen groeien uitsluitend aan de waterkant of in drassig gebied van wisselend zoet-zout water, zoals de Biesbosch er eertijds ook een was. Biezelinge was een lang smal estuarium, vol biezen, dat geruime tijd zijn verbinding met zee behield, zoals uit het dijkverloop blijkt.

De Wieringen
De Wieringen, thans een onderdeel van de Wieringermeer, was een eiland, omgeven door de Zuiderzee, thans het IJsselmeer (zeewier).

Conclusie en nabeschouwing

We onderscheiden twee soorten plaatsnamen die eindigen op *–inge(n).*
1. De vroegmiddeleeuwse zijn de antroponiemen, waarbij de uitgang –inge komt van het woordje inga in de betekenis van "bezit van" "behorende bij –de clan van."
   Veelal gevolgd door de gem of hem, afgeleid van heim, typisch voor de periode van de "GermaanseVolksverhuizingen". Ze zijn hiermee gedateerd in de zesde tot negende eeuw.
   Deze plaatsnamen liggen verspreid over het land, zeker niet uitsluitend aan de kust.
2. De laatmiddeleeuwse (water)-ingen zijn hydroniemen, in strikte zin namen van een water, de Wielingen, de Grevelingen. Of het zijn waternamen die metonymisch overgaan naar de plaats aan dat water gelegen, Vlaardingen.

Maar er zijn meer kenmerkende eigenheden aan onze (water)-ingen: het zijn geen antroponiemen, we zien ze ontstaan veelal in de twaalfde en dertiende eeuw en ze zijn alle aan zee gelegen.
Er wordt soms een kenmerk weergegeven in de naam, die zo niet past bij een hydroniem, dan toch een opvallende eigenschap beschrijft, Kruiningen.
De meeste "water"-ingen hebben een eenvoudige en begrijpelijke eerste lettergreep, die een niet mis te verstane kenmerkende eigenschap beschrijft, passend bij een hydroniem; een inge is daarmee een water, een "ganck", zoals watering water-gang betekent.

Waarom, zo moet men zich afvragen, heeft de uitgang -inge(n) in de loop van de tijd zijn betekenis van kreekrest/waterloop voor ons nu verloren? Of heeft het eertijds als van zelfsprekend die betekenis gehad? Vlissingen kan dan de betekenis de "vlissigen" hebben gehad? Pekelinge zo de "pekelige"? Aan onze kusten kwamen in de late Middeleeuwen zo veel killen en geleidelijk aan zo veel kreekresten voor, dat men slechts een kenmerkende eigenschap beschreef zoals de "taterende" of de "wielige", water was het vanzelfsprekend. Het kan ook zijn, dat men al snel de behoefte voelde het vochtige element tot uitdrukking te brengen (omdat het toch niet zo vanzelfsprekend was), wat wij terugvinden in de woorden Wetering en Watering in de betekenis van watergang; in beide gevallen is er dan sprake van pleonasme.

Overdrachtelijk gaat het woordje enge en inge later weiland betekenen. Zo valt niet goed uit te maken of Groningen slaat op groene waters of groene, maar dan wel drassige, weilanden. De Groeningen bij Kortrijk wordt wel op een miniatuur uit die tijd afgebeeld als een fel groene rivier.

Daar er, zo ver mij bekend, geen goed woord bestaat voor het veel voorkomend verschijnsel van "betekenis-verlies-van-een-woord-in-de-loop-der-tijd" beroep ik me hier gaarne op professor Taeldeman, die spreekt van "Semantische Verschraling", die hij op zijn beurt weer omschrijft als "intredend betekenisverlies" en de "betekenis loopt weg".
Wij voegen aan het hier besproken inge enkele andere waternamen toe, die ook hun betekenis verloren zoals lede, man, zwin en sprink. Dat men al eerder aan het fenomeen van de semantische verschraling tegemoet kwam moge blijken uit namen als Broek en Waterland en Waterland-Oudeman. Voor de Latinisten uit die tijd was het helemaal geen probleem, "vertaalden" zij Hingwaardinge niet als "brachii maris"? Voor de vestigingsplaats van een kerkje in Vlaardingen schrijven zij "op de oever van de rivier","super rivam fluminis".

Het aanvaarden, het "vertalen" van inge of ingen in het Nederlands van nu, zal de inwoners van alle hier besproken plaatsnamen in staat stellen een plausibele verklaring te geven van de oorspronkelijke betekenis van hun woonplaats. Zij moeten die node/lede hebben gemist.
Ook hopen wij een bijdrage geleverd te hebben aan de ontwarring van de twee soorten plaatsnamen, die uit de vroege Middeleeuwen/de antroponiemen en de laatmiddeleeuwse (water)-ingen als hydroniemen.

De historisch-geografische benadering, moge dan de oorspronkelijke zijn, de bevestiging heb ik gevonden op de Vakgroep Nederlandse Taalkunde aan de Blandijnberg. Met dank voor de strenge, maar ook zo bemoedigende begeleiding van Professor Dr. Magda De Vos.

Info: *Frank Puylaert, Provenierstersstraat 37 B-9000 Gent. Tel 0032-92330295.*
(frankpuylaert@wanadoo.be)

Literatuur

1. Rentenaar, R., *"Archief "* (1991 en1992), uitgave van het Koninklijk Genootschap te Middelburg.
2. Gysseling, M.,*"Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Noord-Frankrijk en West-Duitsland"* (1960).
3. AA, van der, "*Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden.*"(1848).
4. *De Zeeuwse Encyclopedie.* (1948).
5. Schönfeld, M., "*Veldnamen in Nederland*".(uitgave 1950).
6. De Seyn, E.M.H., "*Geschied- en aardrijkskundig woordenboek der Belgische Gemeenten*" (1950)
7. Hulst, A. van der, "*Landschap en Landbouw in Middeleeuws Vlaanderen.*"(1995).
8. Empel, M. van en H. Pieters, *"Zeeland door de eeuwen heen"* (1935).
9. Henderikx, P.A., "*De strijd tussen Holland en Vlaanderen over de macht in Zeeland* (1987).
10. Dekker, C., *"Zuid-Beveland": de historische geografie van een Zeeuws eiland in de Middeleeuwen.*(1971).
11. Brand, Karei, *"Het ontstaan en de ontwikkeling van de Hont of Westerschelde*", lezing voor het Zeeuwse Waterschap op 22.11.1985.
12. Trimpe Burger, J.A., "Onderzoekingen in vluchtbergen, Zeeland" in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* ", nummer 8, p. 114-157. (1957-1958).
13. Horst, Han van der, *"Nederland, de vaderlandse geschiedenis van de prehistorie tot nu".* (2000).
14. Buiks, Chr. *"Teteringen / Noord-Brabantse Plaatsnamen"*, (1990)
15. Ekwall, E., "*The Oxford Dictionary of English Place names.*" (1940).
16. MICHELIN. "*Carte routière, France-Nord, Flandres*" .1/200 000.(nr. 236).

Vergeten Verleden

Raadsels in onze geschiedenis van het eerste millennium

Aan de publicatie van bovengenoemd boek wordt door een actieve schrijfgroep van de SEM reeds geruime tijd met veel enthousiasme gewerkt. De beoogde verschijningsperiode kan helaas door de omvang van het werk niet gehaald worden. Een voorzichtige schatting leert nu dat het voorjaar 2004 zal worden. De redactie zal u regelmatig op de hoogte houden van de stand van zaken.
De definitieve hoofdstukindeling is als volgt:

Inleiding

Algemene vraagstukken

1. De hemelstreken in de Oudheid en Middeleeuwen
2. Chronologische vragen in verband met het eerste millennium
3. Transgressies, getijden en stormvloeden in het eerste millennium
4. Historische en geografische kaarten
5. Namen van plaatsen en rivieren: kernzaken in de toponymie

Accent Romeinse tijd

6. De R(h)enus: de Rijn en /of de Schelde of een grensstrook
7. Grenzen en wegen in het Romeinse Rijk in de Lage Landen
8. Germanen: werkelijkheid en mythe
9. De Bataven: in Nederland en Frankrijk
10. Atuca en Aduaga Tungrorum: Tongeren, Luik, Douai of Ath?
11. Is Nijmegen Noviomagus?

Accent Middeleeeuwen

12. De Franken in de Romeinse tijd en Middeleeuwen
13. De Friezen in de Romeinse tijd en Middeleeuwen
14. De Saksen in de Romeinse tijd en Middeleeuwen
15. Dorestad: Wijk bij Duurstede, de Grebbeberg, Audruicq of Doornik
16. Zeehavens in de Franse Lage Landen
17. Willibrords Traiectum: Utrecht, Maastricht, Antwerpen of Noordwest-Frankrijk?
18. Bonifatius vermoord: Dokkum of Duinkerke?
19. Veldtochten van Karel de Grote op ware schaal
20. Denen, Noormannen en Vikingen

Literatuur
Register

Studiekring **E**erste **M**illennium
Hof 6
4854 AZ Bavel

COLOFON

SEM*afoor*
Tijdschrift van de SEM
Studiekring Eerste Millennium

De studiekring SEM *beoogt met zijn werk een hernieuwd onderzoek naar de geschiedenis van het eerste millennium van de Lage Landen globaal tussen Somme en Elbe in de periode* 100 *v.Chr. tot* 1200 *n.Chr.*

SEM*afoor* verschijnt 4x per jaar.

Abonnementsprijs
De kosten voor een jaarabonnement bedragen € 30,00.
Het bedrag dient overgemaakt te worden op de rekening van:
Stichting SEM, Bavel
Postbanknr. 910.26.78
o.v.v. *ab. Semafoor* 2003.

Voor België
Bankrekeningnr. 748-0043249-90
t.n.v. Mark Paelinck,
Obterrestraat 15,
8972 Proven-Poperinge

Het jaarabonnement wordt automatisch verlengd tenzij men uiterlijk 1 november 2003 schriftelijk heeft opgezegd.

Redactieadres
Hof 6, 4854 AZ Bavel
E-mail: info@semafoor.net

SEM-coördinator
A.C. Maas
Bruggerhuizen 2
5595 XA Heeze-Leende
E-mail: maas_ac@hotmail.com

Website SEM
www.semafoor.net

Contactadressen in België:

M. Paelinck, Obterrestraat 15
8972 Proven-Poperinge (B.)
E-mail: mark1paelinck@belgacom.net

J. Vandemaele, Stoppelweg 13
8978 Watou/Abele (B.)
E-mail: joel.vandemaele@vt4.net